

บทที่ 2

กรอบคิดทฤษฎีและวรรณกรรมที่เกี่ยวข้อง

แนวคิดและทฤษฎี

2.1 แนวคิดทั่วไปเกี่ยวกับสิทธิชุมชนและสิทธิชุมชนตามรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. 2540 และ รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. 2550

2.2 ขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมแนวใหม่ (new social movement)

2.2.1 ความหมาย ประเภท ลักษณะ และองค์ประกอบของขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมแนวใหม่

2.2.2 แนวคิดทฤษฎีที่นำมาใช้ในการวิเคราะห์ขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมแนวใหม่

1) ทฤษฎีการระดมทรัพยากร (resource mobilization theory)

2) ทฤษฎีกระบวนการทางการเมือง (political process theory)

3) ทฤษฎีการสร้างกรอบวาทกรรมทางวัฒนธรรม (cultural framing theory)

2.3 แนวคิดเกี่ยวกับการจัดการทรัพยากร อาทิ ดิน น้ำ และป่าที่ยั่งยืน

2.4 ความเป็นมาของชุมชน/ชุมชนท้องถิ่นที่มารวมตัวกันในรูปแบบของขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมแนวใหม่ที่คณะผู้วิจัยนำมาศึกษา

2.5 งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

2.1 แนวคิดทั่วไปเกี่ยวกับสิทธิชุมชนและสิทธิชุมชนตามรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. 2540 และรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. 2550

2.1.1 ที่มาและนัยของสิทธิชุมชนในช่วงการยกร่างและหลังการยกร่างรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. 2540 และ รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. 2550¹²

นัยยะของสิทธิชุมชนในช่วงการยกร่างรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. 2540 มีการผลักดันให้บรรจุเรื่องสิทธิชุมชนไว้ในกฎหมาย แต่ความหมายของสิทธิชุมชนและความเข้าใจต่อชุมชนชุมชนท้องถิ่นยังเป็นประเด็นที่มีการอภิปรายถกเถียงในสังคม ความเข้าใจเกี่ยวกับความหมายของชุมชนชุมชนท้องถิ่นในปัจจุบันยังมีข้อจำกัดอยู่มากจนทำให้ไม่สามารถผลักดันให้เกิดการยอมรับอย่างกว้างขวางเท่าที่ควร โดยเฉพาะในการบัญญัติให้เป็นกฎหมายด้วยการอ้างว่าชุมชน/ชุมชนท้องถิ่นไม่มีขอบเขต

¹² อานันท์ กาญจนพันธุ์. (2551). “สิทธิชุมชนกับองค์กรตรวจสอบของสังคม” ใน อานันท์ กาญจนพันธุ์ *ผมไม่มีคำตอบ : 60 ปี อานันท์ กาญจนพันธุ์ กับ 20 ปีขบวนการเคลื่อนไหวด้านสิทธิการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ* กรุงเทพฯ มูลนิธิการพัฒนาที่ยั่งยืน และ มหา สุรารินทร์. *แนวคิดสิทธิชุมชน*. <http://www.thai-poet.net/index.php?lay=show&ac=article&id=434018&Ntype=> (ออนไลน์). สืบค้นเมื่อ 9 มกราคม 2557.

ชัดเจนเหมือนกับปัจเจกบุคคล ซึ่งนับเป็นความเข้าใจที่คลาดเคลื่อนอย่างมาก ทั้งนี้เนื่องมาจากความเข้าใจผิดในสาระสำคัญหลักๆ 2 ประการด้วยกันคือ

ประการแรก คนส่วนใหญ่มักผูกโยงความหมายของชุมชน ชุมชนท้องถิ่นเฉพาะกับสังคมหมู่บ้านในชนบท ซึ่งเกิดจากการศึกษาเชิงอุดมคติของนักวิชาการ ทำให้มองชุมชน ชุมชนท้องถิ่นผูกติดอยู่กับพื้นที่ แต่เมื่อเกิดการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็วในช่วงที่ผ่านมา ชุมชน ชุมชนท้องถิ่นได้เปลี่ยนแปลงไปด้วย มีความหลากหลายมากขึ้น จึงมักมีการตั้งคำถามกับภาพดังกล่าวว่าชุมชน ชุมชนท้องถิ่นจะมีพื้นฐานมั่นคงและเป็นหลักของสังคมชนบทได้หรือไม่ อย่างไร

ประการที่สอง คนส่วนใหญ่คิดว่าปัจเจกบุคคลเป็นหน่วยทางสังคมที่มีความมั่นคงมากและปรากฏขอบเขตมองเห็นได้ชัดเจน ต่างจากชุมชน ชุมชนท้องถิ่นที่มักจะแปรเปลี่ยนอยู่เสมอ และไม่สามารถกำหนดขอบเขตได้ชัดเจน

อย่างไรก็ตาม การศึกษาวิจัยในสังคมไทยและงานวิชาการในต่างประเทศจำนวนมากได้ยืนยันอย่างชัดเจนว่า ชุมชน ชุมชนท้องถิ่นนั้นถือเป็นทั้งสิทธิและอำนาจที่สำคัญในสังคมประชาธิปไตย เพราะช่วยแก้ปัญหาการกีดกันสิทธิและส่งเสริมการเคารพสิทธิไปพร้อมๆ กัน ทำให้เกิดการมีส่วนร่วมในประชาสังคมอย่างแท้จริง โดยมีเหตุผลสนับสนุนดังนี้

1) ชุมชน ชุมชนท้องถิ่นไม่ใช่หน่วยของพื้นที่เท่านั้น แต่เป็นเรื่องของการแสดงออกในความคิดอันเป็นตัวตนของกลุ่มชนซึ่งปรากฏให้เห็นได้หลายรูปแบบด้วยกัน ตามสถานะเงื่อนไขทางสังคมและตามเจตจำนงร่วมกัน กลุ่มชนเหล่านั้นแสดงตัวตนออกมาให้เป็นที่รับรู้ในสังคมแยกออกมาต่างหากเพื่อเรียกร้องสิทธิของกลุ่มตน เพราะถูกสังคมกำหนดให้ตกอยู่ในสถานะที่ถูกกีดกันต่างๆ จากการมีส่วนร่วมในอำนาจที่พึงมีพึงได้อย่างเสมอภาคกับกลุ่มอื่นๆ ในสังคม เช่น กลุ่มผู้หญิง กลุ่มเด็ก กลุ่มคนพิการ และกลุ่มผู้ใช้รถ เป็นต้น กลุ่มเหล่านี้ก็ไม่มีหน่วยตามพื้นที่ แต่สามารถเรียกร้องสิทธิของกลุ่มตนได้ ซึ่งสามารถบัญญัติไว้เป็นกฎหมายได้ในหลายประเทศรวมทั้งประเทศไทย ดังจะเห็นได้จากการยอมรับสิทธิสตรี สิทธิเด็ก สิทธิคนพิการ และสิทธิของผู้ใช้รถใช้ถนนต่างๆ ที่ไม่ได้มีหน่วยที่มีขอบเขตชัดเจน หรือต้องมีการหรือผูกติดกับพื้นที่ใด

ดังนั้น สิทธิชุมชนจึงมีลักษณะไม่ต่างไปจากสิทธิของกลุ่มชนอื่นๆ ซึ่งเกิดจากการแสดงตัวตนออกมาเรียกร้องสิทธิซึ่งถูกสังคมกีดกันไม่ให้มีส่วนร่วมในการแสดงอำนาจในสังคม กลุ่มชนเช่นนี้สามารถแจจแจงออกไปได้อีกในรูปของสิทธิของกลุ่มชนต่างๆ เช่น สิทธิคนจน สิทธิของท้องถิ่น สิทธิของผู้สูญเสียโอกาส และสิทธิของผู้เสียหาย เป็นต้น ซึ่งมีความจำเป็นอย่างยิ่งที่ต้องให้สิทธิแก่กลุ่มที่ถูกกีดกันให้เข้ามามีส่วนร่วมในการกำหนดสถานภาพของตนเอง ไม่ใช่ให้ผู้อื่นมากำหนดให้เช่นที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน

ด้วยเหตุนี้เอง การยอมรับสิทธิชุมชนจะเป็นเสมือนหลักประกันไม่ให้เกิดการกีดกันสิทธิและอำนาจที่พึงมีพึงได้ของทุกกลุ่มชน และส่งเสริมให้เกิดการมีส่วนร่วมของทุกกลุ่มชนอย่างเท่าเทียมกัน ซึ่งหมายถึงการเคารพต่อหลักความเสมอภาคในสังคมประชาธิปไตยที่จะช่วยให้มีผลในทางปฏิบัติอย่างจริงจังมากขึ้น

ในสถานการณ์ของประเทศไทยในปัจจุบัน กลุ่มชนในท้องถิ่นมักจะถูกกีดกันสิทธิและอำนาจในการควบคุมดูแลทรัพยากรมากที่สุด ดังนั้นควรให้การยอมรับสิทธิชุมชนในส่วนที่เกี่ยวข้องทรัพยากรเป็นลำดับสำคัญ เพื่อสร้างความเข้าใจให้แก่สังคมให้ชัดเจนขึ้น ซึ่งจะช่วยให้เกิดการยอมรับสิทธิชุมชนในส่วนอื่นๆ ต่อไป

2) ความเป็นปัจเจกบุคคลโดยเฉพาะที่ปรากฏในรูปของกรรมสิทธิ์ส่วนบุคคลนั้น มักจะเป็นภาพลวงตาที่มีความมั่นคงได้ในตัวเอง แต่การศึกษาในชีวิตจริงพบว่าการเน้นความเป็นปัจเจกบุคคลกลับเร่งให้เกิดการกีดกันได้ง่ายขึ้น เช่น กรณีการออกโฉนดให้สิทธิในที่ดินแก่ปัจเจกบุคคลคนหนึ่ง จะไม่ช่วยให้คนอื่นๆ นั้นมีความมั่นคงในการถือครองเสมอไป

สำหรับในสังคมทุนนิยมที่ไม่มีการจำกัดการถือครองที่ดินเช่นประเทศไทยแล้ว บุคคลที่เป็นปัจเจกบุคคลมีโอกาสูญเสียที่ดินนั้นได้ง่ายขึ้นหากว่าบุคคลนั้นเป็นคนยากคนจน เพราะที่ดินที่มีโฉนดนั้นมักมีราคา ทำให้ถูกคนมั่งมีกว้านซื้อ ซึ่งเท่ากับว่าคนจนถูกกีดกันสิทธิในการใช้ที่ดินนั่นเอง แต่ถ้าที่ดินนั้นไม่ได้ให้สิทธิแก่ผู้หนึ่งผู้ใดโดยเฉพาะ มีกลุ่มชนร่วมกันควบคุมและจัดการใช้ประโยชน์ได้ ก็จะไม่มีการกีดกันกัน

ดังนั้นจะเห็นได้ว่าการเน้นเพียงสิทธิของปัจเจกชนจะส่งผลให้เกิดการกีดกันสิทธิส่วนบุคคลได้ง่ายขึ้น มากกว่าการรักษาความมั่นคงให้กับบุคคลทั่วไป เพราะไม่มีหลักประกันภายในสังคมร่วมกัน ที่จะทำให้เกิดการเคารพและยอมรับในอำนาจและสิทธิของทั้งบุคคลและกลุ่มชน ทั้งนี้เพราะผู้คนที่ไปจะยึดความมั่นคงที่ขึ้นอยู่กับอำนาจภายนอกเป็นสำคัญ โดยเฉพาะอำนาจทางเศรษฐกิจและอำนาจทางการเมืองของแต่ละบุคคล ซึ่งยิ่งทำให้เกิดความเหลื่อมล้ำและการกีดกันกันมากกว่าการส่งเสริมให้เกิดความเสมอภาคในสังคม

ด้วยเหตุนี้เอง การจะประกันสิทธิของปัจเจกบุคคลได้จึงต้องมีการประชาสังคมที่เห็นถึงความสำคัญของสิทธิส่วนบุคคลเสียก่อน ถ้าพึงแต่มีกฎหมายระบุไว้โดยเดียวยังไม่อาจเกิดการเคารพสิทธิส่วนบุคคลได้จริงในทางปฏิบัติ ดังนั้นเพื่อส่งเสริมให้เกิดการเคารพสิทธิทั้งของปัจเจกบุคคลและสิทธิชุมชนจำเป็นต้องมีประชาสังคมที่เข้มแข็ง ซึ่งสามารถช่วยให้เกิดขึ้นได้ ด้วยการสร้างองค์กรมหาชนอิสระ (อสม.) หรือองค์กรตรวจสอบของสังคมที่มีทั้งรัฐและกลุ่มชนต่างๆ สนับสนุนให้เข้ามามีบทบาทถ่วงดุลตรวจสอบและเป็นตัวแทนของสังคมในการแสดงสิทธิอำนาจต่างๆ มากขึ้น

ตามนัยดังกล่าวข้างต้น จะเห็นได้ว่าการยอมรับสิทธิชุมชนจะเป็นเงื่อนไขสำคัญของการเคารพสิทธิของปัจเจกบุคคลเสีย ซึ่งต่างจากในปัจจุบันที่เน้นความเป็นปัจเจกนิยม แต่ขาดการเคารพสิทธิของปัจเจกบุคคล

เพราะสังคมไทยยังขาดชุมชนที่เห็นถึงความสำคัญของสิทธิของปัจเจกบุคคลอย่างแท้จริง จึงปรากฏให้เห็นแต่เพียงสภาพที่ปัจเจกบุคคลต่างต้องลุกขึ้นมาปกป้องสิทธิของตนเอง โดยปราศจากการสนับสนุนจากสังคมโดยรวม ซึ่งปรากฏให้เห็นในรูปของความเห็นแก่ตัว แต่ก็ยังมีความเข้าใจผิดว่าเป็นเรื่องเดียวกับสิทธิของปัจเจกบุคคล

นอกจากนั้น การยอมรับสิทธิชุมชนยังจะช่วยให้เข้าใจว่าสิทธินั้นไม่ใช่สิ่งที่มีอยู่อย่างเบ็ดเสร็จเด็ดขาดแต่เพียงสิทธิเดียวอย่างที่มีกันอยู่ จากการมีมุมมองเชิงเดี่ยวแบบแบนราบที่สร้างปัญหาต่างๆ อย่างมากในปัจจุบัน เพราะแท้จริงแล้วสิทธินั้นไม่ว่ายุคใดสมัยใดก็ตามสามารถมีซ้อนกันอยู่เสมอ เช่น ในสังคมไทยที่นาไม่ใช้ทรัพย์สินของคนใดคนหนึ่งตลอดเวลา เพราะคนอื่นสามารถเก็บหาอาหารในที่นั้นได้ เจ้าของนามีสิทธิอย่างเต็มที่ก็เฉพาะข้าวในนาเท่านั้น ส่วนปลา ผัก และอาหารชนิดอื่นๆ ที่อยู่ใต้น้ำถือเป็นของทุกคนสามารถเก็บหาได้ตามหลักของสิทธิการใช้ นั่นก็คือ ใครหมายไว้ก็เป็นสิทธิของผู้นั้น แต่ไม่ผูกติดตลอดไปเพราะสิทธิจะหมดไปเมื่อเลิกใช้

ด้วยเหตุนี้เอง สิทธิชุมชนจึงมีความสำคัญต่อการทำความเข้าใจเรื่องสิทธิต่างๆ ที่ซ้อนอยู่ในสังคม ซึ่งสามารถมีได้ทั้งสิทธิของปัจเจกชน และสิทธิชุมชน เช่น ปัจเจกบุคคลอาจเป็นเจ้าของที่ดินตามหลักของสิทธิส่วนบุคคล แต่เขาไม่อาจจะใช้ที่ดินทุกอย่างได้ตามอำเภอใจ เพราะชุมชนสามารถเข้ามาควบคุมการใช้ไม่ให้เกิดผลกระทบในด้านลบต่อชุมชนได้

ความเข้าใจในเรื่องนี้จะช่วยให้เห็นความสำคัญต่อการปฏิรูปการใช้มากขึ้นแทนการมุ่งแต่การปฏิรูปที่ดิน ที่เน้นแต่เพียงการให้เอกสารสิทธิแก่ปัจเจกบุคคลในขณะที่ไม่ให้สิทธิแก่ชุมชนในการควบคุมการใช้ ผลที่ตามมาอย่างที่พบเห็นกันอยู่ทั่วไปก็คือเกิดการใช้ทรัพยากรอย่างทำลาย และเกิดมลภาวะต่างๆ มากมาย

จากที่กล่าวมาข้างต้นเป็นการกล่าวถึงที่มาของนัยสิทธิชุมชนในช่วงก่อนยกร่างรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. 2540

นัยของสิทธิชุมชน และบทบัญญัติเกี่ยวกับเนื้อหาสิทธิชุมชนหลังจากมีบทบัญญัติสิทธิชุมชนไว้ในรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. 2540 และ รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. 2550

โดยทั่วไปเมื่อกล่าวถึง “สิทธิชุมชน” เป็นคำที่ถูกผลิตขึ้นมาใหม่ ในฐานะความเป็นวาทกรรมที่ให้ความหมายและคุณค่ากับสิ่งหนึ่งที่เกิดขึ้นและดำรงอยู่มาช้านานแล้ว

“สิทธิ” ตามพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถานแปลว่า “อำนาจอันชอบธรรม”¹³ ดังนั้น “สิทธิ” จึงไม่ใช่อำนาจหรือความมีอำนาจเพียงเท่านั้นแต่ “สิทธิ” ต้องเป็นอำนาจที่ถูกกำกับด้วย “ความชอบธรรม” อันหมายถึงอำนาจที่ถูกต้องตามหลักธรรม ตามหลักของคุณงามความดี ความถูกต้อง ความยุติธรรม เช่น หลักศาสนา หลักกฎหมาย หรือกฎเกณฑ์ประเพณีและเกณฑ์คุณค่าที่คนในสังคมหนึ่งๆ ยึดถือร่วมกัน ในภาษาอังกฤษ “สิทธิ” จึงตรงกับคำว่า “right” ซึ่งแปลว่าความถูกต้อง ในบางตำราอาจใช้คำว่า “สิทธิอำนาจ” ในความหมายเดียวกัน

หากใช้รากฐานของคำว่า “สิทธิ” ในการทำความเข้าใจสิทธิมนุษยชน “สิทธิมนุษยชน” ก็คือ สิทธิในฐานะที่เขาเกิดมาเป็นมนุษย์ “สิทธิพลเมือง” ก็คือสิทธิในฐานะที่เป็นพลเมืองของประเทศ

¹³ สำนักงานราชบัณฑิตยสถาน. “สิทธิ”. สืบค้นจาก <http://www.royin.go.th/> (ออนไลน์). (เข้าถึงเมื่อ 7 มกราคม 2557)

“สิทธิชุมชน” ก็คือ สิทธิของชุมชน เป็นอำนาจอันชอบธรรมที่ชุมชนพึงมีพึงได้อย่างถูกต้องชอบธรรม ที่มีผู้อื่นต้องยอมรับจะละเมิดหรือลิดรอนมิได้

“ชุมชน” ในความหมายดั้งเดิมหมายถึง “หมู่ชน กลุ่มคน ที่อยู่ร่วมกันเป็นสังคมขนาดเล็ก อาศัยอยู่ในอาณาบริเวณเดียวกัน และมีผลประโยชน์ร่วมกัน”¹⁴ แต่ในความหมายที่กว้างขวางออกไปในสังคมสมัยใหม่ ปรากฏเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคมในรูปแบบใหม่ ๆ ขึ้นมากมาย ที่สมาชิกอาจมิได้อาศัยอยู่ในอาณาบริเวณเดียวกัน แต่มีความผูกพัน มีผลประโยชน์เดียวกัน มีชะตากรรมร่วมกัน สมาชิกแต่ละคนนิยามตนเองว่าเป็นหนึ่งในวงสัมพันธ์นั้นและสังคมก็รับรู้ว่าเขาเป็นส่วนหนึ่งของชุมชนนั้น เช่น ชุมชนทางอากาศ ชุมชนผู้ได้รับผลกระทบ ผู้เดือดร้อนจากการพัฒนา คนพิการ ฯลฯ ดังนั้น “ชุมชน” จึงหมายถึง วงสัมพันธ์ในลักษณะที่กว้างขวางออกไปดังกล่าวด้วย

ดังกล่าวแล้วว่า “สิทธิชุมชน” เป็นนาทกรรมที่เกิดขึ้นเมื่อไม่นานมานี้ แต่แท้ที่จริงแล้ว “สิทธิชุมชน” เป็นอุดมการณ์ที่แนบแน่นกับวิถีชีวิตและวัฒนธรรมชุมชนมาอย่างยาวนาน¹⁵ จากการใช้ชีวิตร่วมกันของชาวชุมชนที่ต้องพึ่งพาอาศัย ร่วมทุกข์ร่วมสุข เกิดความเอื้ออาทรและผูกพัน ความขัดแย้งแตกแยกที่เกิดขึ้นจะผลักดันให้มีการคิดค้นหาวิธีการจัดการภายในให้ลุล่วงไป ความเป็นไปของชุมชนในลักษณะดังกล่าว พัฒนาให้เกิด “กฎเกณฑ์” ที่ไม่เป็นลายลักษณ์อักษร แต่เป็นข้อบัญญัติอันศักดิ์สิทธิ์ที่ชาวชุมชนยึดถือร่วมกัน แฝงอยู่ในวิถีชีวิตชุมชน เกิดการผลิตซ้ำ เกิดการพัฒนาเป็นแบบแผนที่แข็งแรง ข้อบัญญัติดังกล่าวของชุมชน เป็นข้อบัญญัติถึงความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคน คนกับธรรมชาติ และคนกับสิ่งเหนือธรรมชาติ เป็นความสัมพันธ์ที่เกี่ยวเนื่องกับ “ขอบเขตอำนาจ” ที่สมาชิกแต่ละคนแต่ละฐานะพึงมี พึ่งได้รับท่ามกลางการดำเนินชีวิตด้วยกัน อำนาจนั้นเป็นอำนาจที่ทุกคนยอมรับภายใต้ “คุณค่าที่ยึดถือร่วมกัน” เป็นอำนาจที่มีความชอบธรรม ก็คือ “ระบบสิทธิ” ของชุมชนนั่นเอง

ระบบสิทธิของชุมชนหรือสิทธิชุมชนปรากฏอยู่ในทุกมิติของชีวิตชุมชน ตั้งแต่ระบบการจัดการทรัพยากร ระบบเกษตรกรรม ระบบการดูแลสุขภาพ ระบบการศึกษา ระบบการปกครอง ระบบยุติธรรมของชุมชน ฯลฯ

ระบบสิทธิที่วงวิชาการให้ความสนใจและศึกษาอย่างเป็นระบบมากที่สุด ก็คือ “สิทธิในทรัพย์สิน” หรือลักษณะกรรมสิทธิ์ โดยสังคมต่าง ๆ ได้จำแนกแยกแยะสิทธิในทรัพย์สินออกเป็นประเภทต่างๆ มากมาย ตั้งแต่กรรมสิทธิ์เอกชน กรรมสิทธิ์ของรัฐ และกรรมสิทธิ์ของชุมชน บนพื้นฐานของ “สิทธิในความเป็นเจ้าของ” (right of ownership) โดยมักจะปรากฏอยู่อย่างเป็นทางการในกฎหมาย แต่เมื่อวิเคราะห์ลึกลงไปถึงการจัดสรรที่เป็นจริงในสังคมต่าง ๆ กลับพบว่า การจัดการเกี่ยวกับ

¹⁴ สำนักงานราชบัณฑิตยสถาน. “ชุมชน”. สืบค้นจาก <http://www.royin.go.th/> (ออนไลน์). (เข้าถึงเมื่อ 7 มกราคม 2557)

¹⁵ ชลธิรา สัตยาวัฒนา. (2546). *พลวัตสิทธิชุมชน : กระบวนทัศน์ทางมนุษยวิทยา*. กรุงเทพฯ : ศูนย์มนุษยวิทยา-สิรินธร.

การถือครองในที่ดินมีความสลับซับซ้อนเป็นอย่างมาก แต่ละสังคมไม่ได้ยึดใน “สิทธิความเป็นเจ้าของ” อย่างเดียว หากยังใช้หลักการอื่นผสมผสานอยู่ด้วย เช่น หลักของ “สิทธิการใช้” (usufructuary right) ซึ่งหมายถึงให้ผู้ที่กำลังใช้ประโยชน์ในที่ดินนั้นมีสิทธิครอบครอง แต่จะสูญเสียสิทธินั้นไปเมื่อเลิกใช้ที่ดิน ซึ่งจะเปิดโอกาสให้ผู้อื่นมาใช้ประโยชน์แทนที่

ระบบสิทธิที่หลากหลายซับซ้อนของสังคมชุมชน ที่กล่าวถึงนั้นเป็น “สิทธิตามจารีตประเพณี” (customary right) ซึ่งมักจะแตกต่าง ขัดแย้งกับ “สิทธิตามกฎหมาย” (legal right) ทั้งนี้ เพราะสิทธิตามจารีตประเพณี มักจะตั้งอยู่บนหลักของ “สิทธิทางศีลธรรม” อย่างเคร่งครัด ขณะที่สิทธิตามกฎหมายนั้นจะผสมผสานหลักการทางการเมืองและเศรษฐกิจด้วย

อย่างไรก็ดี ข้อเท็จจริงทางประวัติศาสตร์ของการสร้างองค์ความรู้ แนวคิด ทฤษฎี เรื่อง “สิทธิ” จนคลี่คลายมาถึง “สิทธิชุมชน” ในปัจจุบันนั้นมีรากฐานสำคัญมาจากการพัฒนาปรัชญาการเมืองที่เกิดขึ้นในสังคมตะวันตกในศตวรรษที่ 16-17 ซึ่งให้ความสำคัญกับ “สิทธิของปัจเจกชน” ในฐานะ “สิทธิของพลเมือง” และ “สิทธิทางการเมือง” อันเป็นที่มาของระบอบการเมืองเสรีประชาธิปไตย และระบอบทรัพย์สินส่วนบุคคลหรือกรรมสิทธิ์เอกชนอันเป็นหัวใจของระบบเศรษฐกิจทุนนิยมซึ่งเติบโตงอกงามต่อมา แต่ก็ถูกท้าทายและวิพากษ์จากนักคิดสายสังคมนิยมซึ่งเห็นว่าสิทธิปัจเจกชนและระบอบทรัพย์สินส่วนบุคคลเป็นที่มาของความเสื่อมทรามทางศีลธรรม เป็นที่มาของการทุจริตทางชนชั้นและลดทอนศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์ จึงควรให้ความสนใจแก่ “สิทธิกลุ่ม” “สิทธิร่วม” และแทนที่จะมีเพียงสิทธิพลเมืองและสิทธิทางการเมือง ต้องมี “สิทธิทางเศรษฐกิจและสังคมวัฒนธรรม” ด้วย จนต่อมาในปี 2491 เมื่อสหประชาชาติประกาศ “ปฏิญญาสากลว่าด้วยสิทธิมนุษยชน” จึงมีการประกาศ “กติการะหว่างประเทศว่าด้วยสิทธิพลเมืองและสิทธิทางการเมือง” ควบคู่ไปกับ “กติการะหว่างประเทศว่าด้วยสิทธิทางเศรษฐกิจ สังคม และวัฒนธรรม” และต่อมาได้เปิดพรมแดนสู่มิติของสิทธิที่มีความหลากหลาย ความเท่าเทียม การมีส่วนร่วมของประชาชน ส่งผลให้เกิดความสนใจเรื่อง “สิทธิชุมชน” อย่างจริงจังถึงปัจจุบัน¹⁶

2.1.2 อุดมการณ์และหลักการของสิทธิชุมชน

1) สำนักแนวคิดสิทธิชุมชนเชื่อว่า “สิทธิ” หาใช้สิ่งที่มีอยู่ตามธรรมชาติไม่ แต่เป็น ประดิษฐ์-กรรมทางสังคมที่ผ่านการต่อสู้ต่อรอง หรือมีขบวนการเคลื่อนไหวเพื่อให้เกิดการยอมรับในสิทธิดังกล่าว และเรื่องสิทธิก็ไม่ได้เกิดขึ้นมาเพียงเพราะการอุปถัมภ์รับรองทางกฎหมายของรัฐเท่านั้น หากโดยแท้จริงเป็นผลสืบเนื่องมาจากการเกิดกลุ่มเกิดการรวมตัวของกลุ่มชนเป็นชุมชนที่มีอัตลักษณ์หรือสำนึกความเป็นตัวตนร่วมกัน และในที่สุดก็มีพลังความสามารถเพียงพอที่จัดตั้งระบบสิทธินั้นให้เป็นจริงเป็นที่ยอมรับนับถือของสังคมวงกว้างได้¹⁷

¹⁶ กฤษฎา บุญชัย. (2543). *ป่าชุมชน : บทสำรวจพรมแดนแห่งความรู้*. กรุงเทพฯ : สถาบันชุมชนท้องถิ่นพัฒนา

¹⁷ เสน่ห์ จามริก. (2547). *สิทธิชุมชนในมุมมองระดับโลก*. กรุงเทพฯ : สำนักงานคณะกรรมการสิทธิมนุษยชน.
สิทธิชุมชนในการเคลื่อนไหวเพื่อการจัดการทรัพยากรที่ดิน ป่า และน้ำที่ยั่งยืน: กรณีศึกษาขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมแนวใหม่ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือในช่วง 2531-2553

2) ในสังคมทุนนิยมและระบอบการเมืองแบบประชาธิปไตยตัวแทน “ปัจเจกชน” ไม่มีพลังเพียงพอ ที่จะจัดการกับปัญหาของตนเองหรือคุ้มครองสิทธิของตนเอง ขณะที่รัฐและกฎหมายไม่สามารถเป็นหลักประกัน มีหน้าซ้ำบางกรณีรัฐกลายเป็นผู้ละเมิดสิทธิ รัฐกลายเป็นผู้มีตัวตนและผลประโยชน์เสียเอง พลังของกลุ่มหรือชุมชนจึงเป็นสิ่งจำเป็นต่อการสร้างอำนาจต่อรองถ่วงดุลอำนาจภายนอก ซึ่งเป็นเหตุผลสำคัญของการผลักดันให้ “สิทธิชุมชน” มีฐานะบทบาทขึ้นในสังคม¹⁸

3) อุดมการณ์สิทธิชุมชนวางอยู่บนหลักการพื้นฐานว่าด้วยความยั่งยืนและเป็นธรรม คำนึงถึงการอยู่รอดร่วมกันของชุมชน-สังคมส่วนรวม ในการจัดการทรัพยากรหรือสิทธิด้านอื่นๆ ล้วนต้องการให้สมาชิกมีส่วนร่วม สามารถเข้าถึงและมีการแบ่งปันทรัพยากรอย่างเป็นธรรมและมีวิธีการใช้ที่เปิดโอกาสให้มีการทดแทนทางธรรมชาติเพื่อคนรุ่นต่อไปได้ใช้ แตกต่างจากระบบ “สิทธิปัจเจก” ที่เน้นการครอบครอง การใช้ที่มุ่งประสิทธิภาพสูงสุด¹⁹

4) สิทธิชุมชนเป็นรูปแบบสิทธิเชิงซ้อนและมีเนื้อหาหลากหลาย สิทธิเชิงซ้อน หมายถึง การดำรงอยู่ของสิทธิของหน่วยทางสังคมหลายหน่วยและสิทธิหลายแบบบนพื้นที่เดียวกัน เช่น ป่า - ที่ดินที่อยู่ใน “สิทธิครอบครอง” ของรัฐ แต่ชุมชนมี “สิทธิในการจัดการและควบคุม” ขณะที่ชาวบ้านมี “สิทธิการเข้าถึงและการใช้ประโยชน์” การคำนึงถึงสิทธิเชิงซ้อน จะช่วยให้มีทางเลือกและความยืดหยุ่นมากขึ้นในการจัดการความสัมพันธ์ทางอำนาจใหม่²⁰

ส่วนความหลากหลายในเนื้อหานั้น มิติสิทธิชุมชน ดำรงอยู่ในทุกส่วนของชีวิตชุมชน ทั้งด้านเศรษฐกิจ ด้านการปกครอง ระบบยุติธรรม ระบบสุขภาพ การศึกษา ด้านประเพณี พิธีกรรม อัตลักษณ์ของชุมชน ฯลฯ ทั้งนี้ ได้มีการพยายามแบ่งสิทธิชุมชนออกเป็น 3 ด้านใหญ่ ๆ คือ 1) สิทธิการจัดการทรัพยากร 2) สิทธิในอัตลักษณ์ และ 3) สิทธิในการ (แสวงหาทางเลือก) พัฒนาและการกำหนดวิถีชีวิตของตนเอง²¹ มิติเนื้อหาหลายด้านนี้เป็นสิ่งบ่งบอกว่า ชุมชนเป็นระบบสังคมระบบหนึ่ง ที่มีการดูแลจัดการปกครองตัวเอง

5) “สิทธิชุมชนมีลักษณะของการมีส่วนร่วม” หรือดึงภายนอกเข้ามาร่วมเกี่ยวข้องจัดการ มิได้กีดกันการมีส่วนร่วมจากภายนอกชุมชน แต่ต้องการให้ภายนอกมาร่วมสนับสนุน ถ่วงดุลในทุกระดับ ตั้งแต่ระดับท้องถิ่นสาธารณะ และรัฐ

สิทธิชุมชน จึงไม่ใช่สิทธิครอบครองเป็นเจ้าของอย่างเบ็ดเสร็จเหมือนสิทธิปัจเจกและสิทธิรัฐที่เจ้าของใช้สิทธิตนเองกีดกันการเกี่ยวข้องจากภายนอกอย่างสิ้นเชิง เห็นได้จากกิจกรรมการ

¹⁸ ประภาส ปิ่นตบแต่ง. (2545). “ลุกขึ้นสู้” ขบวนการประชาชนร่วมสมัย. ผาสุก พงษ์ไพจิตร.บรรณาธิการ. ใน *วิถีชีวิต วิถีสู้ : ขบวนการประชาชนร่วมสมัย*. เชียงใหม่ : ตรีสิวิน

¹⁹ กฤษณา บุญชัย. (2543). ป่าชุมชน : บทสำรวจพรมแดนแห่งความรู้. *อ่วงแล้ว*.

²⁰ อานันท์ กาญจนพันธ์. (2554). *ชนบทกับเมืองสู่ความอยู่ดีมีสุข*. กรุงเทพฯ : สวนเงินมีมา.

²¹ ไพโรจน์ พลเพชร. (2547). *สิทธิเสรีภาพและศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์* : รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์.

กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

จัดการป่าชุมชน กลุ่มออมทรัพย์ เศรษฐกิจชุมชน หรือการฟื้นฟูอัตลักษณ์ของท้องถิ่น ล้วนเป็นกิจกรรมที่ ต้องการการสนับสนุนจากเครือข่ายท้องถิ่น ประชาสังคม และรัฐ อย่างไรก็ตาม ชุมชนก็ได้สร้างเงื่อนไข กติกา ที่มีการควบคุมการใช้จากภายนอก ป้องกันการละเมิดสิทธิชุมชน ซึ่งกล่าวได้ว่า สิทธิชุมชนให้ ความสำคัญกับผู้ที่ยู่กินดูแลทรัพยากรเพื่อความอยู่รอดของชุมชนเป็นอันดับแรก คนภายนอกจะมาอ้าง สิทธิเพื่อคุณภาพชีวิตที่ดีของชุมชนเมืองมาอยู่เหนือการมีชีวิตรอดของชุมชนไม่ได้ ระดับของการมีส่วนร่วม จึงลดหลั่นกันไปตามความจำเป็นพื้นฐานของชีวิตและสังคม อย่างไรก็ตามลักษณะของการกีดกันคน ภายนอกอาจจะเกิดขึ้นในสถานการณ์ที่มีความขัดแย้งหรือการแย่งชิงทรัพยากร หรือในโครงสร้างการ จัดการทรัพยากรที่ไม่เท่าเทียม แต่โดยทั่วไปสิทธิชุมชนมักมีลักษณะการมีส่วนร่วมจากภายนอกมากกว่า การกีดกัน

หลักการสำคัญของ “การมีส่วนร่วม” ก็คือ เป้าหมายของสิทธิชุมชน มิใช่เพื่อ ประโยชน์เฉพาะส่วนของชุมชนเท่านั้น แต่ต้องเป็นไปเพื่อประโยชน์ของสังคมด้วย การดูแลรักษาป่า การ จัดการลุ่มน้ำ การจัดการความหลากหลายทางชีวภาพ ภูมิปัญญาท้องถิ่นล้วนแล้วแต่สร้างประโยชน์ต่อ สังคมส่วนรวม²²

6) “สิทธิ” เป็นสองด้านของเหรียญที่อยู่ตรงกันข้ามกัน ด้านหนึ่งของเหรียญ คือ “อำนาจ” อีกด้านหนึ่งคือ “หน้าที่” ความสัมพันธ์เชิงอำนาจ มีทั้งอำนาจ - หน้าที่ภายในชุมชน และ อำนาจ - หน้าที่ระหว่างชุมชนกับภายนอก²³ กล่าวอีกนัยหนึ่ง คือ ผู้มีอำนาจย่อมต้องมี “หน้าที่” หรือ ความรับผิดชอบเป็นของคู่กัน และหน้าที่นั้นก็มีฐานคิดที่มีศีลธรรม ความถูกต้องนั่นเอง ดังพบว่าใน พิธีกรรมคำสอน วรรณคดีนิทานพื้นบ้าน มักมุ่งสอน “หน้าที่” แก่สมาชิกชุมชน หน้าที่ของคนหนึ่งจะเป็น ตัวบ่งบอก “สิทธิ” ของอีกฝ่ายหนึ่งในคู่ความสัมพันธ์ไปพร้อมกัน

7) ความเป็นพลวัตของสิทธิชุมชน ระบบสิทธิหรือแบบแผนความสัมพันธ์เชิงอำนาจทั้ง ภายในชุมชน และระหว่างชุมชนกับภายนอกนั้น มีลักษณะของการเคลื่อนไหวเปลี่ยนแปลง ขัดแย้งต่อสู้ ต่อรอง ช่างชิง ประนีประนอม ประสมประสาน และการปรับดุลความสัมพันธ์เชิงอำนาจกันอยู่ตลอดเวลา ในรูปของการสร้างข้อตกลงใหม่ กติกาใหม่ ด้านหนึ่งเพื่อให้เกิดความเป็นธรรมยั่งยืนในการดำรงอยู่ ร่วมกันของคนในชุมชน อีกด้านหนึ่งเพื่อให้ชุมชนอยู่รอด มีความมั่นคงและมีศักดิ์ศรีในการอยู่ร่วมกับ สังคมภายนอก²⁴

ดังนั้น ข้อตกลงร่วมของ “คนภายในชุมชน” จึงมีการปรับเปลี่ยนตามบริบทของความ เปลี่ยนแปลงของฐานทรัพยากร ระบบการผลิต วัฒนธรรม ความเชื่อ และปัจจัยอื่น ๆ ภายในชุมชนซึ่ง อาจมีความเปลี่ยนแปลงจากภายในหรือถูกกระตุ้นทำลายจากปัจจัยภายนอก อีกด้านหนึ่งดุลอำนาจ

²² กฤษฎา บุญชัย. (2543). ป่าชุมชน : บทสำรวจพรมแดนแห่งความรู้. *อ้างแล้ว*.

²³ ชลธิชา สัตยวัฒน์. (2546). พลวัตสิทธิชุมชน : กระบวนทัศน์ทางมนุษยวิทยา. *อ้างแล้ว*.

²⁴ ชลธิชา สัตยวัฒน์. (2546). พลวัตสิทธิชุมชน : กระบวนทัศน์ทางมนุษยวิทยา. *อ้างแล้ว*.

ระหว่างชุมชนกับสังคมภายนอก รัฐและทุนก็มีการปรับเปลี่ยนอยู่ตลอดเวลาด้วยกระบวนการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ ต่อสู้ ต่อรอง ที่แต่ละฝ่ายกระทำต่อกัน

8) สิทธิชุมชนเป็นสิทธิในการต่อสู้เพื่อดำรงรักษาคัดค้านการคุกคามความเป็นมนุษย์ของชนทุกกลุ่ม สิทธิชุมชนเป็นระบบคิดที่มีเหตุผล ผ่านการตรวจสอบและพิสูจน์ในชีวิตจริงมาเป็นเวลาช้านานในพัฒนาการทางประวัติศาสตร์และพัฒนาการทางวัฒนธรรม ระบบความเชื่อต่าง ๆ ของชุมชนนั้น ถือเป็น "ระบบคุณค่า" และสะท้อนให้เห็นถึง "อุดมการณ์เชิงอำนาจ" ซึ่งเป็นพื้นฐานในการจัดความสัมพันธ์ระหว่าง มนุษย์กับธรรมชาติ มนุษย์กับมนุษย์ มนุษย์กับสังคม ความเชื่อนี้เป็นพื้นฐานของการวางระเบียบข้อบังคับและจารีตประเพณีต่าง ๆ เกี่ยวกับการจัดการทรัพยากรอย่างยั่งยืน อุดมการณ์อำนาจในรูปของความเชื่อดังกล่าวมีการ "ผลิตซ้ำ" ผ่านสมาชิกของชุมชนรุ่นแล้วรุ่นเล่า มีการปรับเปลี่ยนและประยุกต์ใหม่ตามสถานการณ์และเงื่อนไขใหม่ที่เปลี่ยนแปลงไป ที่สำคัญมุมมองด้านวัฒนธรรมยังเป็นการให้ความสำคัญเคารพต่ออัตลักษณ์ และความหลากหลายทางวัฒนธรรมของกลุ่มชาติพันธุ์ ทำให้เกิดความเคารพศักดิ์ศรีความเป็นมนุษย์²⁵

9) สิทธิชุมชนเป็นขบวนการเคลื่อนไหวประชาธิปไตยรากหญ้าที่เกิดขึ้นในบริบทโครงสร้างทางอำนาจในสังคมที่ไม่เท่าเทียมกัน มีการรวมศูนย์อำนาจ การครอบงำทางวัฒนธรรมโดยใช้วัฒนธรรมเดียว (monoculture) ที่กดขี่คนชายขอบ สิทธิชุมชนจึงเป็นการต่อสู้เพื่อปรับสัมพันธภาพทางอำนาจ สร้างตำแหน่งแห่งที่ให้ชุมชน ให้เกิดประชาธิปไตยที่แท้จริง มีการเคารพความหลากหลาย ท้องถิ่น มีเสรีภาพในการกำหนดกติกา กำหนดวิถีชีวิต เศรษฐกิจ และแบบแผนการจัดการทรัพยากรที่เหมาะสมกับระบบนิเวศน์และวัฒนธรรมของตน ทั้งนี้ อยู่บนพื้นฐานความรับผิดชอบต่อสังคมด้วย

นัยของสิทธิชุมชนดังกล่าวมีความลึกซึ้ง กว้างขวางกว่าคำว่า "กระจายอำนาจ" "การมีส่วนร่วม" "ประชาสังคม" "ธรรมรัฐ" ซึ่งมีนัยยะที่ล่องลอย (floating significance) ที่รัฐหรือทุนเลือกหยิบมาใช้ โดยขาดวิญญูญาณเพื่อประชาชนคนชายขอบอย่างแท้จริง²⁶

ที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือ ขบวนการ "สิทธิชุมชนท้องถิ่น" มิใช่เป็นเพียงปรากฏการณ์ เฉพาะแต่ในสังคมการเมืองไทยเท่านั้น หากยังเป็นกระแสที่เกิดขึ้นในทุกภูมิภาคทั่วโลก นับเป็นอีกมิติหนึ่งของสถานการณ์ "โลกาภิวัตน์จากส่วนล่าง" คู่ขนานไปกับ "โลกาภิวัตน์จากเบื้องบน"²⁷

10) สิทธิชุมชนในด้านนิติศาสตร์ สิทธิชุมชนถือเป็นระเบียบกฎหมายระดับชุมชน ซึ่งเป็นกฎหมายแบบจารีตประเพณี ซึ่งยังมีบทบาทสำคัญต่อการยึดถือปฏิบัติในวิถีชุมชนทั่วไป ในหลาย ๆ เรื่อง มีอิทธิพลมากกว่าระเบียบกฎหมายที่เป็นลายลักษณ์อักษร แต่การเกิดขึ้นของรัฐชาติยังผลให้รัฐและสังคม

²⁵ ยศ สันติสมบัติ. (2546). *พลวัตและความยืดหยุ่นของสังคมชาวนา : เศรษฐกิจชุมชนภาคเหนือและการปรับกระบวนการทัศน์ด้วยชุมชนในประเทศโลกที่สาม*. เชียงใหม่ : วินอินดีไซน์.

²⁶ กฤษฏา บุญชัย. (2543). *ป่าชุมชน : บทสำรวจพรมแดนแห่งความรู้*. อ่างแล้ว.

²⁷ เสน่ห์ จามริก. (2547). *สิทธิชุมชนในมุมมองระดับโลก*. อ่างแล้ว.

ให้ความสำคัญและความชอบธรรมเฉพาะต่อกฎหมายลายลักษณ์อักษร ทิศทางที่ควรจะเป็นในปัจจุบันคือ ต้องรื้อฟื้นและส่งเสริมระเบียบสังคมชุมชนตามจารีตประเพณีให้เข้มแข็งขึ้น มิฉะนั้นแล้วระบบนิติศาสตร์ ก็จะต้องตกเป็นจำเลยที่ละเมิดสิทธิของชุมชนเสียเอง²⁸

2.1.3 ยุทธศาสตร์การเคลื่อนไหวสิทธิชุมชน²⁹

การเคลื่อนไหวผลักดันสิทธิชุมชน จะต้องเคลื่อนไหวโดยใช้ยุทธศาสตร์ 4 ระดับ คือ

1) ระดับวาทกรรม เป็นการสร้างความหมาย ความรู้ ความชอบธรรมให้แก่แนวคิดสิทธิชุมชน โดยทั้งนี้จะต้องสร้างวาทกรรมสิทธิชุมชนในความหมายกว้างและหลากหลาย เพื่อให้รัฐและสังคมยอมรับความหลากหลายของวัฒนธรรม อัตลักษณ์ของท้องถิ่น ระบบเศรษฐกิจ วิถีชีวิต และเชื่อมโยงให้เห็นว่าไม่ใช่เรื่องเฉพาะชุมชนชายขอบ หรือมีแต่เรื่องป่าชุมชน แต่เป็นการสร้างสถาบันทางสังคมของประชาชนทั้งเมืองและชนบทในการจัดการตนเอง และผลที่ได้ก็มีใช้แก่ชุมชนของตน แต่เป็นผลประโยชน์ร่วมของสังคมด้วย

2) ระดับโครงสร้าง เป็นการผลักดันให้เกิดกลไก สถาบัน ในการจัดการทรัพยากรเพื่อมาสนับสนุนการจัดการของชุมชนให้เป็นรูปธรรม เช่น มาตรการภาษีที่ดิน การปฏิรูปการถือครองที่ดิน การจัดการน้ำที่ชุมชนมีส่วนร่วม หรืออื่น ๆ ให้มีทางเลือกที่หลากหลาย เพื่อถ่ายโอนทรัพยากรและผลประโยชน์จากผู้ควบคุมทรัพยากรมาสู่คนที่เข้าถึงทรัพยากรได้น้อย พัฒนาระบบยุติธรรมให้มีประสิทธิภาพโดยสังคมร่วมตรวจสอบ กระบวนการกำหนดนโยบายที่ให้ประชาชนมีส่วนร่วมอย่างแท้จริง ทั้งนี้โดยอาศัยรัฐธรรมนูญที่

3) การเคลื่อนไหวระดับท้องถิ่น เป็นการเคลื่อนไหวทั้งในด้านวัฒนธรรม พื้นฟูสำนึก/อัตลักษณ์ท้องถิ่น โดยสนใจมิติของอำนาจศักดิ์สิทธิ์ (sacred) เชื่อมโยงกับอำนาจทางเศรษฐกิจ (economy) การเมือง (politics) การพัฒนาเครือข่ายตามภูมิภาค กลุ่มวัฒนธรรม กลุ่มอาชีพ สนับสนุนการเคลื่อนไหวภาคประชาชนในการต่อสู้กับการละเมิดสิทธิ และสนับสนุนชุมชนพัฒนาองค์ความรู้ สถาบันระบบการจัดการทรัพยากร เศรษฐกิจ สังคมของตนเอง เพื่อเป็นแบบอย่างการดำรงชีวิตทางเศรษฐกิจ สังคม การเมืองที่เป็นอิสระ

4) ระดับความเชื่อมโยงกับกระแสภายนอก ภายใต้สถานการณ์ทุนนิยมเสรีในปัจจุบัน ที่รัฐร่วมกับทุนต่างชาติเข้าแย่งชิงทรัพยากรในท้องถิ่น การเคลื่อนไหวเรื่องสิทธิชุมชนจะต้องวิเคราะห์เชื่อมโยงให้เท่าทันสถานการณ์ปัจจุบัน และพัฒนารูปแบบการเคลื่อนไหว การสร้างกลไก สถาบันในการต่อสู้ทั้งในระดับชาติและท้องถิ่นโดยยุทธศาสตร์ทั้งหมดนี้ พุ่งเป้าไปที่สังคมมากกว่าโครงสร้างรัฐเพียงอย่างเดียว

²⁸ เสน่ห์ จามริก. (2547). *สิทธิชุมชนในมุมมองระดับโลก*. อ่างแล้ว.

²⁹ เสน่ห์ จามริก. (2547). *สิทธิชุมชนในมุมมองระดับโลก*. อ่างแล้ว.

เมื่อแนวคิดสิทธิชุมชนสามารถขยายพื้นที่ทางสังคมได้มากขึ้น และมีภาคปฏิบัติการ มีการจัดกลไกสถาบันทางสังคมหลายรูปแบบ เพื่อมาสนับสนุนขบวนการเคลื่อนไหวสิทธิชุมชนได้มากขึ้น โดยความร่วมมือของพันธมิตรที่หลากหลาย จากองค์กรพัฒนาเอกชน นักวิชาการ กลุ่มองค์กรสาธารณะ ในภาคประชา-สังคมร่วมสร้างพลังทางความคิดและการปฏิบัติการ ก็จะมีพลังในการปรับเปลี่ยนความสัมพันธ์เชิงอำนาจให้รัฐและทุนอ่อนตัว โดยเฉพาะอย่างยิ่งในกระแสโลกาภิวัตน์ ที่ความเป็นรัฐชาติ หรือความเป็นชาติกำลังถูกท้าทายจากทุนนิยมโลก การเคลื่อนไหวของประชาชนจะต้องมีความชัดเจน ในทางทฤษฎี ยุทธศาสตร์ และมีรูปแบบจัดการตนเองทั้งทางเศรษฐกิจ สังคม การเมืองที่ชัดเจน เพื่อที่จะเป็นพลังในการต้านทานกระแสโลกาภิวัตน์ โดยสร้างขบวนการเคลื่อนไหวของท้องถิ่น (localization) โดยประชาชนมีส่วนร่วมสร้างนโยบาย กลไก จัดความสัมพันธ์เชิงอำนาจใหม่ ไปสู่สังคมพหุนิยม (pluralistic society) ที่ความหลากหลายและเท่าเทียมกันที่สุดในที่สุด

2.1.4 สิทธิชุมชนตามรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. 2540

พ.ศ. 2540 นับเป็นปีประวัติศาสตร์ที่ประเทศไทยได้ประกาศใช้รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. 2540 เมื่อวันที่ 12 ตุลาคม 2540 ในด้านสิ่งแวดล้อม รัฐธรรมนูญฉบับนี้มี บทบัญญัติหลายประการที่ส่งเสริมการมีส่วนร่วมของประชาชนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ซึ่งรวมถึงการอนุรักษ์ การใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติอย่างยั่งยืน ทั้งยังมีบทบัญญัติ ที่ให้ความสำคัญแก่องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น โดยกำหนดให้มีการกระจายอำนาจให้แก่องค์กรปกครอง ส่วนท้องถิ่นในการจัดบริการสาธารณะด้านต่างๆ อันรวมถึงการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม

แม้ปัจจุบัน ประเทศไทยจะใช้รัฐธรรมนูญฉบับใหม่ คือ รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. 2550 แต่บทบัญญัติหลายประการเกี่ยวกับสิ่งแวดล้อมในรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. 2540³⁰ ยังถูกนำมาบรรจุไว้ใน รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. 2550³¹ ได้แก่

1) สิทธิชุมชนในการอนุรักษ์ จัดการ และใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ และสิ่งแวดล้อม

มาตรา 46 ของรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. 2540 บัญญัติว่า “บุคคลซึ่งรวมกันเป็นชุมชนท้องถิ่นดั้งเดิม ย่อมมีสิทธิอนุรักษ์หรือฟื้นฟูจารีตประเพณี ภูมิปัญญาท้องถิ่น ศิลปะหรือวัฒนธรรมอันดีของท้องถิ่นและของชาติ และมีส่วนร่วมในการจัดการ บำรุงรักษา และการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติอย่างสมดุล และยั่งยืน ทั้งนี้ตามที่กฎหมายบัญญัติ” บทบัญญัติมาตราที่ 46 นี้ มีความสำคัญเนื่องจากนับเป็นครั้งแรกที่รัฐธรรมนูญบัญญัติรับรองสิทธิชุมชนในการมีส่วนร่วมของชุมชน

³⁰ ศาลรัฐธรรมนูญ. (2547). รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. 2540. กรุงเทพฯ : สำนักงานศาลรัฐธรรมนูญ.

³¹ สำนักงานเลขาธิการวุฒิสภา สำนักกฎหมาย. (2554). รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. 2550 กรุงเทพฯ : สำนักงานเลขาธิการวุฒิสภา.

ท้องถิ่นกับรัฐเพื่ออนุรักษ์และใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ ซึ่งเป็นแนวคิดที่แตกต่างจากแนวทางเดิมของรัฐในหลายปีที่ผ่านมา ที่เน้นบทบาทการอนุรักษ์และการจัดการทรัพยากรธรรมชาติเป็นหน้าที่ของฝ่ายรัฐเพียงฝ่ายเดียว

2) สิทธิของบุคคลในการมีส่วนร่วมในการบำรุงรักษาทรัพยากรธรรมชาติ เพื่อให้ตนเองมีชีวิตในสิ่งแวดล้อมที่ดี

มาตรา 56 รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. 2540 บัญญัติรับรองสิทธิของบุคคลในหลายๆ ด้าน ได้แก่ สิทธิในการมีส่วนร่วมบำรุงรักษาทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม สิทธิที่จะดำรงชีพอยู่ในสิ่งแวดล้อมที่ดี กำหนดหน้าที่เจ้าของโครงการที่อาจก่อให้เกิดผลกระทบรุนแรงต่อสิ่งแวดล้อมต้องจัดทำรายงานการประเมินผลกระทบสิ่งแวดล้อม รวมทั้งสิทธิของบุคคลที่จะฟ้องหน่วยงานของรัฐเพื่อให้ปฏิบัติหน้าที่ในการรักษาสิ่งแวดล้อม โดยมาตรา 56 มีสาระ ดังนี้

“สิทธิของบุคคลที่จะมีส่วนร่วมกับรัฐและชุมชนในการบำรุงรักษา และการได้รับประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติและหลากหลายทางชีวภาพ และในการคุ้มครอง ส่งเสริม และรักษาคุณภาพสิ่งแวดล้อม เพื่อให้ดำรงชีพอยู่ได้อย่างปกติและต่อเนื่อง ในสิ่งแวดล้อมที่จะไม่ก่อให้เกิดอันตรายต่อสุขภาพอนามัย สวัสดิภาพ หรือคุณภาพชีวิตของตน ย่อมได้รับความคุ้มครอง ทั้งนี้ตามที่กฎหมายบัญญัติ

การดำเนินโครงการหรือกิจกรรมที่อาจก่อให้เกิดผลกระทบอย่างรุนแรงต่อคุณภาพสิ่งแวดล้อม จะกระทำมิได้ เว้นแต่จะได้ศึกษาและประเมินผลกระทบต่อคุณภาพสิ่งแวดล้อม รวมทั้งได้ให้องค์กรอิสระซึ่งประกอบด้วยผู้แทนองค์กรเอกชนด้านสิ่งแวดล้อม และผู้แทนสถาบันอุดมศึกษาที่จัดการศึกษาด้านสิ่งแวดล้อมให้ความเห็นประกอบก่อนมีการดำเนินการดังกล่าว ทั้งนี้ตามที่กฎหมายบัญญัติ

สิทธิของบุคคลที่จะฟ้องหน่วยงานของรัฐ รัฐวิสาหกิจ ราชการส่วนท้องถิ่น หรือองค์กรอื่นของรัฐเพื่อให้ปฏิบัติหน้าที่ตามที่บัญญัติในกฎหมายตามวรรคหนึ่งและวรรคสอง ย่อมได้รับความคุ้มครอง”

ทั้งนี้หากแยกพิจารณาสิทธิและหน้าที่ต่างๆ ตามมาตรา 56 สามารถพิจารณาได้ดังนี้

(1) สิทธิในการดำรงชีพอยู่ในสิ่งแวดล้อมที่ดี

นับเป็นครั้งแรกที่รัฐธรรมนูญบัญญัติรับรองสิทธิของบุคคลในสิ่งแวดล้อมที่ดี ที่จะไม่ก่อให้เกิดอันตรายต่อสุขภาพ และบทบัญญัตินี้สอดคล้องกับแผนการพัฒนาในประเทศอื่นๆ ที่กำลังมีการยอมรับสิทธินี้มากขึ้นเรื่อยๆ ในปัจจุบันรัฐธรรมนูญของประเทศต่างๆ ไม่ต่ำกว่า 50 ประเทศ ที่ยอมรับสิทธินี้ เนื่องจาก สิทธิในสิ่งแวดล้อมที่ดีเป็นสิทธิมนุษยชนอย่างหนึ่งซึ่งรัฐจะต้องให้ความคุ้มครอง

(2) หน้าที่ในการประเมินผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อมในโครงการหรือกิจกรรมที่อาจก่อให้เกิดผลกระทบรุนแรงต่อสิ่งแวดล้อม

ตามที่มาตรา 56 ได้บัญญัติให้เจ้าของโครงการมีหน้าที่ศึกษาและประเมินผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อม (environmental impact assessment : EIA) ในกรณีที่มีการดำเนินโครงการ

หรือกิจกรรมที่อาจก่อให้เกิดผลกระทบต่อคุณภาพสิ่งแวดล้อม นอกจากนี้ยังบัญญัติว่าต้องให้องค์กรอิสระซึ่งประกอบด้วยผู้ทรงคุณวุฒิจากองค์กรเอกชนด้านสิ่งแวดล้อมและผู้แทนสถาบันอุดมศึกษาที่จัดการศึกษาด้านสิ่งแวดล้อมให้ความเห็นประกอบก่อนการอนุญาตให้ดำเนินโครงการ

กฎหมายไทยที่บัญญัติเกี่ยวกับการประเมินผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อมได้แก่พระราชบัญญัติส่งเสริมและรักษาคุณภาพสิ่งแวดล้อมแห่งชาติ พ.ศ. 2535 รวมทั้งประกาศกระทรวงวิทยาศาสตร์ฯ ฉบับต่างๆ ที่ออกโดยอาศัยอำนาจตามพระราชบัญญัตินี้ดังกล่าว

(3) สิทธิในการฟ้องหน่วยงานของรัฐเพื่อให้ปฏิบัติหน้าที่ในการรักษาสิ่งแวดล้อม

มาตรา 56 วรรคท้าย บัญญัติรับรองสิทธิของบุคคลในการฟ้องหน่วยงานราชการ หน่วยงานของรัฐ รัฐวิสาหกิจ ราชการส่วนท้องถิ่น หรือองค์กรอื่นของรัฐ เพื่อให้ปฏิบัติหน้าที่ตามบัญญัติไว้ในวรรคหนึ่งและวรรคสอง หากหน่วยงานของรัฐละเลยไม่ปฏิบัติตามหน้าที่ บุคคลย่อมมีสิทธิที่จะฟ้องหน่วยงานของรัฐได้ การบัญญัติสิทธิให้ประชาชนสามารถฟ้องหน่วยงานของรัฐได้เป็นวิธีการหนึ่งที่จะทำให้การบังคับใช้กฎหมายสิ่งแวดล้อมมีประสิทธิภาพ

3) สิทธิในการได้รับข้อมูลข่าวสารจากรัฐ

มาตรา 58 รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. 2540 บัญญัติว่า

“บุคคลย่อมมีสิทธิได้รับทราบข้อมูลหรือข่าวสารสาธารณะในครอบครองของหน่วยงานราชการ หน่วยงานของรัฐ รัฐวิสาหกิจ หรือราชการส่วนท้องถิ่น เว้นแต่การเปิดเผยข้อมูลนั้นจะกระทบต่อความมั่นคงของรัฐ ความปลอดภัยของประชาชน หรือส่วนได้เสียอันพึงได้รับความคุ้มครองของบุคคลอื่น ทั้งนี้ตามที่กฎหมายบัญญัติ”

สิทธิในการเข้าถึงข้อมูลข่าวสารของราชการตามมาตรานี้อยู่ครอบคลุมถึงข้อมูลข่าวสารด้านสิ่งแวดล้อมด้วย กฎหมายที่เกี่ยวข้องโดยตรงกับสิทธิในการเข้าถึงข้อมูลข่าวสารได้แก่พระราชบัญญัติข้อมูลข่าวสารของราชการ พ.ศ. 2540 ซึ่งมีผลบังคับก่อนการประกาศใช้รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. 2540

4) สิทธิในการได้รับข้อมูล คำชี้แจง และแสดงความคิดเห็นก่อนการอนุญาตโครงการ

การใช้ข้อมูลคำชี้แจง และเปิดโอกาสให้ประชาชนได้แสดงความคิดเห็นเกี่ยวกับโครงการ หรือ กิจกรรมที่อาจมีผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อม และคุณภาพชีวิตของประชาชนถือว่ามี ความสำคัญมากในการลดปัญหาความขัดแย้งในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม การเปิดโอกาสให้ประชาชนแสดงความคิดเห็นยังช่วยให้รัฐสามารถนำเอาข้อมูลที่ได้จากประชาชนมาประกอบการตัดสินใจอย่างรอบคอบ และรอบด้านมากขึ้น

มาตรา 59 รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. 2540 บัญญัติว่า

“บุคคลย่อมมีสิทธิได้รับข้อมูล คำชี้แจง และเหตุผลจากหน่วยราชการ หน่วยงานของ รัฐ รัฐวิสาหกิจ หรือราชการส่วนท้องถิ่น ก่อนการอนุญาตหรือการดำเนินโครงการหรือกิจกรรมใดที่อาจมีผลกระทบต่อคุณภาพสิ่งแวดล้อม สุขภาพอนามัย คุณภาพชีวิต หรือส่วนได้เสียสำคัญอื่นใดที่เกี่ยวข้องตน

หรือชุมชนท้องถิ่น และมีสิทธิแสดงความคิดเห็นของตนในเรื่องดังกล่าว ทั้งนี้ตามกระบวนการรับฟังความคิดเห็นของประชาชนที่กฎหมายบัญญัติ”

5) การส่งเสริมการมีส่วนร่วมของประชาชนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม

นอกจากการบัญญัติรับรองและหน้าที่ต่างๆ ที่เปิดให้ประชาชนมีส่วนร่วมในการรักษาสิ่งแวดล้อมไว้ในหมวดสิทธิเสรีภาพแล้ว การส่งเสริมให้ประชาชนมีส่วนร่วมในการรักษาสิ่งแวดล้อมยังถูกบัญญัติไว้ใน หมวด 5 รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. 2540 ซึ่งเป็นหมวดที่ว่าด้วยแนวนโยบายแห่งรัฐ

มาตราที่ 79 บัญญัติว่า

“รัฐต้องส่งเสริมและสนับสนุนให้ประชาชนมีส่วนร่วมในการสงวน บำรุงรักษา และใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ และความหลากหลายทางชีวภาพอย่างสมดุล รวมทั้งมีส่วนร่วมในการส่งเสริม บำรุงรักษา และคุ้มครอง คุณภาพสิ่งแวดล้อมตามหลักการการพัฒนาที่ยั่งยืน ตลอดจนควบคุมและกำจัดภาวะมลพิษที่มีผลต่อสุขภาพอนามัย สวัสดิภาพ และคุณภาพชีวิตของประชาชน”

6) สิทธิในการเสนอเรื่องราวร้องทุกข์ และการฟ้องหน่วยงานของรัฐ

การเสนอเรื่องราวร้องทุกข์ และการฟ้องส่วนราชการหรือหน่วยงานของรัฐที่ละเลยการปฏิบัติหน้าที่เป็นอีกเรื่องหนึ่งที่มีความสำคัญในการมีส่วนร่วมของประชาชนในการดูแลรักษาสิ่งแวดล้อม

รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. 2540 ได้บัญญัติเรื่องดังกล่าวไว้ในมาตรา 61 และ มาตรา 62 ดังนี้

“มาตรา 61 บุคคลย่อมมีสิทธิเสนอเรื่องราวร้องทุกข์ และได้รับแจ้งผลการพิจารณาภายในเวลาอันสมควร”

“มาตรา 62 สิทธิของบุคคลที่จะฟ้องหน่วยงานราชการ หน่วยงานของรัฐ รัฐวิสาหกิจ ราชการส่วนท้องถิ่น หรือองค์กรอื่นของรัฐที่เป็นนิติบุคคล ให้รับผิดชอบเนื่องจากการกระทำหรือการละเว้นกระทำของข้าราชการ พนักงาน หรือลูกจ้างของหน่วยงานนั้น ย่อมได้รับความคุ้มครอง ทั้งนี้ตามที่กฎหมายบัญญัติ”

ในกรณีที่เป็นการกระทำผิดหรือละเว้นปฏิบัติหน้าที่ของหน่วยงานของรัฐหรือเจ้าหน้าที่ของรัฐ นอกเหนือไปจากการร้องทุกข์ต่อหน่วยงานนั้นๆ โดยตรงแล้ว ช่องทางเสนอเรื่องราวร้องทุกข์ที่ชัดเจนและมีประสิทธิภาพมากที่สุดในปัจจุบันคือ การฟ้องคดีต่อศาลปกครอง ซึ่งจัดตั้งขึ้นแล้วตาม มาตรา 276 ถึง มาตรา 280 ของรัฐธรรมนูญฯ และตามพระราชบัญญัติจัดตั้งศาลปกครองและวิธีพิจารณาคดีปกครอง พ.ศ. 2542 เพื่อพิจารณาคดีพิพาทต่างๆ ที่เกิดจากความไม่เป็นธรรมในการปฏิบัติหน้าที่หรือละเว้นการปฏิบัติหน้าที่ของหน่วยงานของรัฐ

7) สิทธิในการออกเสียงประชามติ

มาตรา 214 รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. 2540 บัญญัติเรื่องการออกเสียงประชามติเป็นครั้งแรก ตามมาตรานี้ นายกรัฐมนตรีโดยความเห็นชอบของคณะรัฐมนตรีและโดยการปรึกษากับประธานสภาผู้แทนราษฎรและประธานวุฒิสภามีอำนาจออกประกาศในราชกิจจานุเบกษาให้มีการออกเสียงประชามติได้ เมื่อเห็นว่ามิจกการสำคัญที่อาจกระทบถึงประโยชน์ได้เสียของประเทศชาติหรือประชาชน และต้องขอปรึกษาความเห็นของประชาชนว่าจะเห็นชอบหรือไม่ การออกประกาศต้องกำหนดวันให้ประชาชนออกเสียงประชามติเป็นวันเดียวกันทั่วประเทศ ซึ่งจะต้องไม่ออกก่อน 90 วันแต่ไม่ช้ากว่า 120 วันนับแต่วันประกาศในราชกิจจานุเบกษา ในระหว่างนั้น รัฐต้องดำเนินการให้บุคคลฝ่ายที่เห็นชอบและไม่เห็นชอบกับกิจการนั้นได้แสดงความคิดเห็นของตนโดยเท่าเทียมกัน

8) การกระจายอำนาจในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมให้แก่องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น

รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. 2540 ให้ความสำคัญเป็นอย่างมากแก่การกระจายอำนาจให้แก่องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น และการคุ้มครองดูแลทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ทั้งในด้านการกำหนดนโยบาย การปกครอง และการบริหาร การบริหารงานบุคคล การเงิน และการคลัง การจัดบริการสาธารณะ โดยมีบัญญัติไว้เกือบ 10 มาตรา ในหมวด 9 ว่าด้วยการปกครองส่วนท้องถิ่น โดยมาตรา 284 บัญญัติให้มีการพัฒนาการกระจายอำนาจให้แก่ท้องถิ่นเพิ่มขึ้นอย่างต่อเนื่อง และให้มีกฎหมายกำหนดแผนและขั้นตอนการกระจายอำนาจ พ.ศ. 2542

ในด้านการส่งเสริมให้องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นมีอำนาจหน้าที่มากขึ้นในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม

มาตรา 290 บัญญัติดังนี้ “เพื่อส่งเสริมและรักษาคุณภาพสิ่งแวดล้อม องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นย่อมมีอำนาจหน้าที่ตามที่กฎหมายบัญญัติกฎหมายตามวรรคหนึ่งอย่างน้อยต้องมีสาระสำคัญดังต่อไปนี้

(1) การจัดการ การบำรุงรักษา และการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมที่อยู่ในเขตพื้นที่

(2) การเข้าไปมีส่วนในการบำรุงรักษาทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมที่อยู่นอกเขตพื้นที่ เฉพาะในกรณีที่อาจมีผลกระทบต่อดำรงชีวิตของประชาชนในพื้นที่ของตน

(3) การมีส่วนร่วมในการพิจารณาเพื่อริเริ่มโครงการหรือกิจกรรมใดนอกเขตพื้นที่ ซึ่งอาจมีผลกระทบต่อคุณภาพสิ่งแวดล้อม หรือสุขภาพอนามัยของประชาชนในพื้นที่”

อย่างไรก็ตามมีข้อสังเกต ดังนี้

ประการแรก สิทธิชุมชนในรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. 2540 ในทางปฏิบัติแม้จะได้มีบทบัญญัติเกี่ยวกับสิทธิชุมชนตามมาตราต่างๆ ที่กล่าวมาข้างต้น แต่ไม่สามารถบังคับใช้ในทางกฎหมายได้อย่างจริงจัง ส่วนหนึ่งอาจเนื่องมาจากความหมายของสิทธิชุมชนที่บทบัญญัติไว้ในรัฐธรรมนูญที่คำว่า “สิทธิชุมชน” ในสังคมของเรายังมีการโต้แย้งและยังไม่สามารถหาข้อยุติได้ เนื่องจาก

การตีความหมาย “ชุมชน/ชุมชนท้องถิ่น” ในความหมายแคบ กล่าวคือ ไปยึดติดอยู่กับหมู่บ้านหรือพื้นที่ใดพื้นที่หนึ่งเป็นสำคัญ

ประการที่สอง การมองสิทธิชุมชนต้องมองจากรากฐานที่เป็นจริง ในแง่ที่กล่าวมาข้างต้น ถ้าหากว่าต้องการให้มีความเข้าใจเรื่องสิทธิชุมชน ในรัฐธรรมนูญควรใส่ความคิดที่เป็นรูปธรรมแทนความคิดนั้น โดยต้องมีรากฐานความเป็นจริงที่เคยปฏิบัติได้จริงในสังคมไทย ไม่ใช่ไปนำมาจากตำราที่เคยใช้ได้จริงในสังคมอื่น เนื่องจากสังคมมีประวัติศาสตร์ยาวนานแตกต่างกัน มีบริบทเงื่อนไขต่างๆ กัน

2.1.5 สิทธิชุมชนตามรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. 2550³²

“สิทธิชุมชน” ในรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช 2550 สิทธิชุมชนตามรัฐธรรมนูญฉบับนี้มีเจตนารมณ์ที่จะให้ประชาชนหรือบุคคลซึ่งรวมกันเป็นชุมชน/ชุมชนท้องถิ่น หรือชุมชนท้องถิ่นดั้งเดิม มีสิทธิอนุรักษ์หรือฟื้นฟู จารีตประเพณี ภูมิปัญญาท้องถิ่น ศิลปวัฒนธรรมอันดีของท้องถิ่นและของชาติและมีส่วนร่วมในการจัดการบำรุงรักษาและการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ สิ่งแวดล้อม รวมทั้งความหลากหลายทางชีวภาพอย่างสมดุล และยั่งยืน และมีส่วนร่วมกับรัฐและชุมชนในการดำเนินการดังกล่าวเพื่อดำรงชีพอยู่ได้อย่างปกติและต่อเนื่องในสิ่งแวดล้อมที่ไม่ก่อให้เกิดอันตรายย่อมได้รับความคุ้มครองตามความเหมาะสม

ชุมชนมีสิทธิฟ้องหน่วยราชการเพื่อให้ปฏิบัติหน้าที่ตามรัฐธรรมนูญย่อมได้รับความคุ้มครอง สำหรับบทบัญญัติของรัฐธรรมนูญฉบับนี้ได้บัญญัติเกี่ยวกับสิทธิชุมชนไว้ใน หมวดที่ 3 ส่วนที่ 12 ดังนี้

มาตรา 66 บุคคลซึ่งรวมกันเป็นชุมชน ชุมชนท้องถิ่น หรือชุมชนท้องถิ่นดั้งเดิม ย่อมมีสิทธิอนุรักษ์หรือฟื้นฟูจารีตประเพณี ภูมิปัญญาท้องถิ่น ศิลปวัฒนธรรมอันดีของท้องถิ่นและของชาติ และมีส่วนร่วมในการจัดการ การบำรุงรักษา และการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติ สิ่งแวดล้อม รวมทั้งความหลากหลายทางชีวภาพอย่างสมดุลและยั่งยืน

มาตรา 67 สิทธิของบุคคลที่จะมีส่วนร่วมกับรัฐและชุมชนในการอนุรักษ์ บำรุงรักษา และการได้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติและ ความหลากหลายทางชีวภาพ และในการคุ้มครอง ส่งเสริม และรักษาคุณภาพสิ่งแวดล้อม เพื่อให้ดำรงชีพอยู่ได้อย่างปกติและต่อเนื่องในสิ่งแวดล้อมที่ไม่ก่อให้เกิดอันตรายต่อสุขภาพอนามัย สวัสดิภาพ หรือคุณภาพชีวิตของตน ย่อมได้รับความคุ้มครองตามความเหมาะสม

การดำเนินโครงการหรือกิจกรรมที่อาจก่อให้เกิดผลกระทบต่อชุมชนอย่างรุนแรงทั้งทางด้านคุณภาพสิ่งแวดล้อม ทรัพยากรธรรมชาติ และสุขภาพ จะกระทำมิได้ เว้นแต่จะได้ศึกษาและประเมินผลกระทบต่อคุณภาพสิ่งแวดล้อมและสุขภาพของประชาชนในชุมชน และจัดให้มีกระบวนการรับ

³² รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช 2550. สืบค้นจาก <http://www.thaienv.com/content/view/795/47/> Thai environment website. (ออนไลน์) เข้าถึงเมื่อ 9 สิงหาคม 2554

ฟังความคิดเห็นของประชาชนและผู้มีส่วนได้เสียก่อน รวมทั้งได้ให้องค์กรอิสระซึ่งประกอบด้วยผู้แทนองค์กรเอกชนด้านสิ่งแวดล้อมและสุขภาพ และผู้แทนสถาบันอุดมศึกษาที่จัดการการศึกษาด้านสิ่งแวดล้อมหรือทรัพยากรธรรมชาติหรือด้านสุขภาพให้ความเห็นประกอบก่อนมีการดำเนินการดังกล่าว

สิทธิของชุมชนที่จะฟ้องหน่วยราชการ หน่วยงานของรัฐ รัฐวิสาหกิจ ราชการส่วนท้องถิ่น หรือองค์กรอื่นของรัฐที่เป็นนิติบุคคล เพื่อให้ปฏิบัติหน้าที่ตามบทบัญญัตินี้ ย่อมได้รับความคุ้มครอง

2.2 ขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมแนวใหม่

2.2.1 ที่มา ความหมาย ลักษณะ ประเภท และองค์ประกอบของขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมแนวใหม่

1) ที่มาและความสำคัญของขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมแนวใหม่*

นับตั้งแต่ต้นคริสต์ทศวรรษ 1970 เป็นต้นมา ขบวนการเคลื่อนไหวเรียกร้องของประชาชนธรรมดาเกิดขึ้นจำนวนมากในประเทศอุตสาหกรรมก้าวหน้าในซีกโลกตะวันตก เช่น ขบวนการต่อต้านอาวุธนิวเคลียร์ ขบวนการสันติภาพ ขบวนการอนุรักษ์ธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ขบวนการเรียกร้องให้กลับไปสู่คำสอนดั้งเดิมของศาสนา กลับไปสู่วัฒนธรรม/ภูมิปัญญาดั้งเดิมของตน ขบวนการสิทธิสตรี ขบวนการสิทธิของคนพื้นเมืองดั้งเดิมในประเทศต่างๆ ขบวนการสิทธิของคนรักร่วมเพศ หรือแม้แต่ขบวนการเคลื่อนไหวเรียกร้องให้กินอาหารธรรมชาติอย่างขบวนการมังสะวิรัติ เป็นต้น**

* อ่านรายละเอียดเกี่ยวกับเรื่องนี้ได้ใน ไชยรัตน์ เจริญสินโอฬาร (2540). *ขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมรูปแบบใหม่ ขบวนการเคลื่อนไหวประชาสังคมในต่างประเทศ*. กรุงเทพฯ : ศูนย์วิจัยและผลิตตำรา มหาวิทยาลัยเกริก

** การกล่าวเช่นนี้ได้หมายความว่าขบวนการเคลื่อนไหวเหล่านี้เกิดขึ้นอย่างทันทีทันใดในต้นปีคริสต์ทศวรรษ 1970 ซึ่งย่อมเป็นสิ่งที่เป็นไปได้ หากเพียงต้องการชี้ให้เห็นว่า นับตั้งแต่ช่วงเวลาดังกล่าว ขบวนการเคลื่อนไหวเหล่านี้เริ่มปรากฏให้เห็นเป็นรูปธรรมชัดเจน จนสามารถบอกถึงความแตกต่างจากขบวนการเคลื่อนไหวที่มีมาก่อนหน้า กล่าวอีกนัย ขบวนการเคลื่อนไหวเหล่านี้เป็นผลโดยตรงมาจากการเปลี่ยนแปลงของสังคม และโดยเฉพาะอย่างยิ่งในประเทศสหรัฐอเมริกา เป็นผลโดยตรงมาจากบทเรียนและประสบการณ์ต่างๆ ที่ได้จากความรุนแรงวุ่นวายในสังคมในช่วงคริสต์ทศวรรษ 1960 ซึ่งถือเป็นทศวรรษที่สังคมอเมริกันเกิดความสับสนวุ่นวายและระส่ำระสายอย่างมาก จนดูราวกับว่าจะนำไปสู่การล่มสลายของสังคมอเมริกันเลยทีเดียว เพราะเป็นช่วงเวลาที่มีการเดินขบวนประท้วง และก่อการจลาจลวุ่นวายไปทั่วประเทศ (civil disorder) นับตั้งแต่ขบวนการประท้วงของนักศึกษาในมหาวิทยาลัยต่างๆ ที่ไม่เห็นด้วยกับนโยบายการทำสงครามเวียดนามของรัฐบาลสหรัฐฯ เกิดขบวนการของพวกบุบผาชน (hippies) ที่ไม่ต้องการเป็นส่วนหนึ่งของระบบสังคมวัฒนธรรมที่ดำรงอยู่ และขบวนการเรียกร้องสิทธิของคนอเมริกันผิวดำทั่วประเทศที่เรียกว่า civil rights movements เป็นต้น เป็นช่วงเวลาที่ประชาชนชาวอเมริกันส่วนใหญ่ลุกขึ้นมาใช้สิทธิในการไม่เชื่อฟังรัฐ (civil disobedience) อย่างแข็งขัน พร้อมๆ กับการใช้ความรุนแรงของรัฐเข้าจัดการกับประชาชนผู้ประท้วงด้วยเช่นกัน ความวุ่นวายเหล่านี้ในที่สุดก็นำไปสู่การเปลี่ยนแปลงเชิงรูปธรรมในสังคมอเมริกันอย่างมากมาย ดังกรณีของนโยบาย โครงการที่ไม่เลือกปฏิบัติ สร้างความเป็นธรรมแก่ทุกคน ไม่มีกรากัดกันปิดกั้นพื้นฐานของเพศ เชื้อชาติ ศาสนา ภาษา และวัฒนธรรมในการจ้างงาน การศึกษา และเรื่องอื่นๆ (The Affirmative Action Policy) เป็นต้น นอกจากนี้ ประสบการณ์สิทธิชุมชนในการเคลื่อนไหวเพื่อการจัดการทรัพยากรที่ดิน ป่า และน้ำที่ยั่งยืน: กรณีศึกษาขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมแนวใหม่ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือในช่วง 2531-2553

ขบวนการเคลื่อนไหวเรียกร้องของประชาชนธรรมดาเหล่านี้ สร้างปริศนาที่ยิ่งใหญ่ให้กับบรรดานักทฤษฎีทางด้านสังคมศาสตร์ในช่วงนั้นอย่างมากว่าจะอธิบายหรือทำความเข้าใจกับการปรากฏตัวขึ้นของขบวนการเคลื่อนไหวเหล่านี้ได้อย่างไร เนื่องจากทฤษฎีทางด้านสังคมศาสตร์เท่าที่มีอยู่ในขณะนั้น ไม่สอดคล้องกับสาระสำคัญของขบวนการเคลื่อนไหวเรียกร้องเหล่านี้

ทั้งนี้เพราะ *ประการแรก* ขบวนการเหล่านี้มิใช่ขบวนการเคลื่อนไหวบนฐานของชนชั้นเพียงชนชั้นเดียวอย่างขบวนการเคลื่อนไหวในอดีตที่ทฤษฎีมาร์กซิสต์พยายามจะอธิบาย

ประการที่สอง เรื่องที่เคลื่อนไหวเรียกร้องของขบวนการเหล่านี้ก็มีใช้เรื่องแคบๆ เกี่ยวกับผลประโยชน์เฉพาะของกลุ่มอย่างที่ทฤษฎีกลุ่มผลประโยชน์ในวิชารัฐศาสตร์ว่าไว้

ประการที่สาม ขบวนการเคลื่อนไหวเหล่านี้ไม่ได้เรียกร้องผ่านกลไกทางการเมืองที่ดำรงอยู่อย่างเช่นพรรคการเมือง หรือนักการเมือง และก็ได้หวังพึ่งกลไกของรัฐอย่างขบวนการเคลื่อนไหวเรียกร้องในอดีต แต่เคลื่อนไหวเรียกร้องด้วยตัวเอง เนื่องจากไม่เชื่อในความเป็นตัวแทนของระบบพรรคการเมือง และไม่เชื่อมั่นศรัทธาในความสามารถและความจริงใจของรัฐ

และ *ประการสุดท้าย* เป้าหมายของการเคลื่อนไหวเรียกร้องก็มีใช้เพื่อต้องการช่วงชิงอำนาจรัฐอย่างขบวนการเคลื่อนไหวในอดีต แต่ต้องการสร้างสิ่งที่ Jurgen Habermas นักทฤษฎีคนสำคัญแห่งสำนักทฤษฎีวิพากษ์สังคม (critical theory) เรียกว่า “กติกาหรือกฎเกณฑ์ชุดใหม่ในการดำรงชีวิต” หรือที่ Ernesto Laclau และ Chantal Mouffe นักทฤษฎีคนสำคัญแห่งสำนักหลังยุคหลังมาร์กซิสต์ (Post-Marxism) ที่เรียกว่าการช่วงชิงการนำในการสร้างค่านิยม/ความหมายชุดใหม่ให้กับสิ่งที่ต่อสู้เรียกร้อง หรือถ้าพูดในภาษาของ Michel Foucault นักคิด นักเขียน และนักปรัชญาชาวฝรั่งเศสที่มีชื่อเสียงแห่งสำนักหลังยุคสมัยใหม่ (postmodernism) หลังยุคโครงสร้างนิยม (poststructuralism) ก็คือเป็นการเคลื่อนไหวเรียกร้องเพื่อสร้างวาทกรรม (discourse) ชุดใหม่ในเรื่องนั้นๆ³³

ภายใต้สภาวะการณ์หรือบริบทดังกล่าวข้างต้นได้มีความพยายามจะอธิบายถึงการเกิดขึ้นของขบวนการเคลื่อนไหวเรียกร้องเหล่านี้ในรูปของทฤษฎีต่างๆ มากมาย แต่มีทฤษฎีหรือคำอธิบายชุดหนึ่งที่ค่อนข้างเป็นที่นิยม และเริ่มได้รับการยอมรับจากคนในแวดวงวิชาการทางด้านสังคมศาสตร์มากขึ้นในปัจจุบัน ทฤษฎีหรือคำอธิบายชุดนี้เรียกรวมๆว่า “การเมืองแบบใหม่และขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมรูปแบบใหม่” (The new politics and The new social movements) โดยมีสาระสำคัญหลักๆ ของคำอธิบายชุดนี้อยู่ที่การมองขบวนการเคลื่อนไหวเรียกร้องของประชาชนธรรมดาข้างต้นว่า เป็นการตอบโต้กับปัญหาและความขัดแย้งชนิดใหม่ที่เกิดขึ้นในสังคม เป็นความขัดแย้งที่วางอยู่บนฐานที่หลากหลายกว่าเรื่องของชนชั้น หรืออุดมการณ์ทางการเมืองอย่างในอดีต แต่รวมเอา

ในช่วงคริสต์ทศวรรษ 1960 ยังนำไปสู่การคิดค้น ปรับปรุงขบวนการเคลื่อนไหวของประชาชนทั้งในประเทศสหรัฐอเมริกาเองและในประเทศอื่นๆ อีกด้วย

³³ ประภาส ปิ่นตบแต่ง. (2552). *กรอบการวิเคราะห์การเมืองแบบทฤษฎีขบวนการทางสังคม*. กรุงเทพฯ : มูลนิธิไฮนริค เบิลล์ สำนักงานภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้.

เรื่องของเพศ (gender) เชื้อชาติ (race) ศาสนา (religion) และวัฒนธรรมเข้าไปด้วยทำให้ความขัดแย้งชุดใหม่ที่เกิดขึ้นมีความยุ่งยากและสลับซับซ้อนเกินกว่าที่สถาบันหลักทางการเมืองและสังคมที่ดำรงอยู่จะสามารถแก้ปัญหาความขัดแย้งเหล่านี้ได้ จึงต้องหารูปแบบการเคลื่อนไหวเรียกร้องเพื่อปะทะกับปัญหาความขัดแย้งเหล่านี้ด้วยตัวเอง ในรูปของขบวนการเคลื่อนไหวเรียกร้องแบบต่างๆ ข้างต้น

หรือหากจะกล่าวอีกนัยหนึ่งได้อ่านนักทฤษฎีในแนวมองว่าโลกและสังคมได้เปลี่ยนแปลงไปมาก แต่ระบบการเมืองที่ดำรงอยู่ไม่สามารถปรับเปลี่ยนได้ทัน ตามปัญหาไม่ทัน แก้ปัญหาใหม่ๆ ที่เผชิญอยู่ไม่ได้ จึงหันไปใช้ความรุนแรงเข้าจัดการกับปัญหา ทำให้ประชาชนเสื่อมศรัทธาในรัฐบาล ฝ่ายค้าน รัฐสภา ฯลฯ

เมื่อเสื่อมศรัทธาในระบบที่ดำรงอยู่จึงไม่มีเหตุผลใดที่จะไปช่วงชิงอำนาจรัฐที่ไม่สามารถแก้ปัญหาได้ นอกจากหาทางสร้างแหล่งอำนาจใหม่ขึ้นมา เพื่อเป็นทางเลือกให้กับระบบ นั่นคือการหันกลับไปสร้างสิ่งที่เรียกว่า “ประชาสังคม” (civil society) ให้เข้มแข็งขึ้นมานั่นเอง ความไม่ต้องการช่วงชิงอำนาจรัฐ แต่ต้องการสร้างความหมาย กฎเกณฑ์ กติกา หรือค่านิยมชุดใหม่ให้กับสิ่งที่เคลื่อนไหวเรียกร้องด้วยการลงมือเคลื่อนไหวเรียกร้องด้วยตัวเองมากกว่าเรียกร้องผ่านระบบตัวแทนต่างๆ นี้เอง ทำให้บางครั้งมีการเรียกชื่อขบวนการเหล่านี้แตกต่างกันออกไปอีกมากมาย เช่น การเมืองอัตลักษณ์ (identity politics) ขบวนการเคลื่อนไหวด้านอัตลักษณ์ (identity movements) และขบวนการเคลื่อนไหวประชาสังคม (civil society movements) เป็นต้น

2) ความหมายของขบวนการทางสังคม

Broom และ Selznick³⁴ กล่าวว่า ขบวนการทางสังคมเป็นสถานการณ์ที่มีการเคลื่อนไหวทางสังคมและการเคลื่อนไหว ไม่คงที่ที่เกิดจากความมุ่งหวังของกลุ่มบุคคลที่ไม่ได้รับการตอบสนองก็จะมีการต่อต้านและอาจนำไปสู่ความรุนแรงภายในสังคม

Paul Wilkinson³⁵ ขบวนการทางสังคม คือพฤติกรรมร่วมของประชาชนที่จะเข้าร่วมในการเคลื่อนไหว เพื่อที่จะกระทำการบางอย่างในการที่จะสนับสนุนหรือคัดค้านการเปลี่ยนแปลงในกลุ่มสังคมหรือโลกที่เขาเป็นส่วนหนึ่ง ซึ่งประชาชนจะมีการกระทำโดยผ่านวิถีทางในหลายรูปแบบ ทั้งที่เป็นการกระทำที่รุนแรง ไม่รุนแรง การปฏิวัติรวมถึงการถอนรากไปสู่สังคมอุดมคติ (utopian)

Turner และ Killian³⁶ ขบวนการทางสังคม คือการกระทำร่วมกันซึ่งเกี่ยวเนื่องไปถึงการสนับสนุน หรือการต่อต้านการเปลี่ยนแปลงในสังคมหรือกลุ่มที่เขาเป็นสมาชิกอยู่

³⁴ Leonard Broom and Philip Selznick. (1971). *Sociology*. New York: McMillan.

³⁵ Paul Wilkinson. (1971). *Social Movement*. London: The MacMillan.

³⁶ Ralph H. Turner and Lewis M. Killian. (1957). *Collective Behavior*. New Jersey: Prentice-Hall.

ปพาณี ฐิติวัฒนา³⁷ ขบวนการทางสังคม คือการกระทำที่มีเป้าหมายมุ่งเปลี่ยนแปลงระเบียบกฎเกณฑ์ หรือแบบแผนทางสังคมเสียใหม่ เช่น การเคลื่อนไหวประท้วงเรียกร้องให้แก้ไขปัญหาบางอย่าง การที่จะเกิดขบวนการทางสังคมก็เนื่องมาจากสมาชิกในสังคมไม่พอใจแบบแผนชีวิตที่เป็นอยู่ จึงมารวมตัวกันอย่างหลวมๆ คือ ยังไม่มีบรรทัดฐานควบคุมความสัมพันธ์อย่างชัดเจน แต่เมื่อขบวนการทางสังคมได้พัฒนาไปนานวันก็จะมีการจัดระเบียบที่แน่นอน เช่น เริ่มมีการกำหนดบรรทัดฐาน มีการแบ่งหน้าที่ ค่านิยม ความเชื่อร่วมกัน ตลอดจนมีผู้นำกลุ่มขึ้นมีแบบแผนแน่นอน

อุทัย หิรัญโต³⁸ ขบวนการทางสังคมคือพฤติกรรมร่วมของหมู่ชนในสถานการณ์ใดสถานการณ์หนึ่ง ไม่อยู่ภายใต้การควบคุมของปทัสถานทางสังคมและความสัมพันธ์ทางสังคมที่เป็นระเบียบแบบแผนมักเป็นการกระทำที่ไม่มีรูปแบบแน่นอนหรือเกิดขึ้นโดยไม่มีใครชักชวน แต่เกิดขึ้นเพราะความสำนึกที่จะนำชีวิตของตนหรือกลุ่มไปสู่บรรทัดฐาน และชีวิตใหม่ที่ดีกว่าเดิม ซึ่งโดยปกติแล้วจะเริ่มต้นจากกลุ่มเล็กๆ ที่มีความเชื่อมั่นอย่างรุนแรง หรือเริ่มต้นจากความต้องการบางอย่างที่ยังมิได้รับการบำบัด ขบวนการทางสังคมจึงมักจะไม่เป็นพฤติกรรมที่เกิดขึ้นเองในทันทีทันใด แต่เกิดจากการสั่งสมและความกดดันที่มีเป็นเวลานาน

3) ลักษณะของขบวนการทางสังคม

การเกิดขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมนั้นทัศนคติและอุดมการณ์เป็นปัจจัยสำคัญที่จะก่อรูปให้เกิดพฤติกรรมรวมหมู่และจะนำไปสู่ขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคม ทัศนคติ อุดมการณ์ คุณธรรม และการรับรู้ หากบุคคลกลุ่มใดมีอยู่คล้ายคลึงกันและบุคคลกลุ่มนั้นอยู่ในสถานการณ์เดียวกัน ความโน้มเอียงที่จะเกิดทัศนคติร่วมกัน หรือมองโลกในแง่เดียวกันจะปรากฏขึ้นได้ง่าย ดังนั้นการเปลี่ยนแปลงทัศนคติไม่ว่าจะเป็นไปในทางที่ดีหรือเลวลง ทำให้เกิดขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมขึ้นเสมอ และพอที่จะสรุปลักษณะสำคัญของขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมได้ดังนี้ คือ³⁹

ก. ขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมมีทัศนคติ และอุดมการณ์ต่างหากของตนเอง ดังที่ได้กล่าวแล้วว่าขบวนการทางสังคมก่อรูปขึ้นด้วยบุคคลที่มีทัศนคติและอุดมการณ์ที่ตรงกันเพื่อต้องการความเปลี่ยนแปลงไปสู่ความสมหวังของตนเอง

ข. ขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมมีความรู้สึกเชื่อมั่นในอุดมการณ์ โดยปกติแล้วการที่จะเป็นสมาชิกในขบวนการทางสังคมจะเกิดขึ้นได้ก็ต่อเมื่อบุคคลนั้นมีความเชื่อมั่น และศรัทธาจึงจะอุทิศตนเข้าร่วมกับขบวนการ เมื่อเข้าร่วมแล้วก็จะปฏิบัติภารกิจอย่างจริงจังและเต็มไปด้วยอุดมการณ์อันสูงส่ง อุดมการณ์จึงเป็นองค์ประกอบที่สำคัญในระยะเริ่มแรกของขบวนการสังคมทุกแบบไม่ว่าจะเป็นในวงการเมือง การศึกษา และศาสนา

³⁷ ปพาณี ฐิติวัฒนา. (2523). *สังคมวิทยา*. พระนคร : ไทยวัฒนาพานิชย์.

³⁸ อุทัย หิรัญโต. (2523). *หลักสังคมวิทยา*. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์โอเดียนสโตร์.

³⁹ อุทัย หิรัญโต. (2523). *หลักสังคมวิทยา*. อ่างแล้ว. น. 128

ค. ขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมมีแนวโน้มที่กระทำการอย่างใดอย่างหนึ่ง หากไม่มีนโยบายที่จะกระทำการอย่างใดอย่างหนึ่งก็ไม่อาจจะเรียกว่าเป็นขบวนการทางสังคมได้ ทั้งนี้เพราะกลุ่มชนที่มารวมกันเฉยๆ โดยไม่มีนโยบายหรือไม่ได้กำหนดหน้าที่เฉพาะให้สมาชิกนั้น กลุ่มคนก็ทำอะไรให้สำเร็จไม่ได้

ง. ขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคม ประกอบด้วย บุคคลที่มีลักษณะกลุ่ม เพราะการร่วมกันต่อได้มาซึ่งสิ่งใดสิ่งหนึ่ง บุคคลเพียงกลุ่มเดียวไม่อาจจะทำให้สำเร็จได้จะต้องได้รับความสนับสนุนจากบุคคลกลุ่มอื่นที่มีความประสงค์เช่นเดียวกันด้วย

4) ประเภทของขบวนการทางสังคมแนวใหม่

Gary b. Rush และ Denisoff R. Serge⁴⁰ ได้แบ่งขบวนการทางสังคมออกเป็น 6 ประเภท คือ

ขบวนการอพยพ (migratory movement) เป็นขบวนการที่เกิดขึ้นเนื่องจากความไม่พอใจในสังคม สิ่งแวดล้อมหรือการทำงานทำยาก จนต้องมีการอพยพโยกย้าย มีการกำหนดเป้าหมายและความหวังในอนาคตร่วมกัน เกิดการตัดสินใจร่วมกันว่าควรจะมีการย้ายไปสู่ถิ่นที่อยู่ใหม่

ขบวนการแสดงออก (expressive movement) เป็นขบวนการที่เกิดขึ้นจากการที่ถูกจำกัดสิทธิต่างๆ จากระบบสังคมทำให้เกิดความรู้สึกขาดพลังในการเปลี่ยนแปลง มีการตอบโต้โดยผ่านกิจกรรมบางอย่าง

ขบวนการสังคมแบบอุดมคติ (utopian movement) เป็นขบวนการที่มุ่งเป้าหมายไปสู่การเปลี่ยนแปลงสังคมไปสู่ระบบที่เป็นอุดมคติ ตามที่กลุ่มได้วางเป้าหมายเอาไว้ ซึ่งเป็นความพยายามสร้างสังคมอุดมคติในชุมชนเล็กๆ และขยายไปสู่สังคมภายนอก

ขบวนการปฏิรูป (reform movement) เป็นขบวนการที่พยายามปฏิรูปสังคมที่ไม่ดีบางส่วน ซึ่งมักจะพบในเฉพาะสังคมประชาธิปไตย ที่ประชาชนมีสิทธิเสรีภาพและอาจจะมีการเปลี่ยนแปลงบางส่วนที่คนส่วนใหญ่ต้องการ เช่น การเรียกร้องสิทธิสตรี การอนุรักษ์สิ่งแวดล้อม ฯลฯ

ขบวนการปฏิวัติ (revolution movement) เป็นขบวนการที่เกิดขึ้นทันทีทันใดและโดยทั่วไปจะรุนแรงซึ่งมักจะนำไปสู่การเปลี่ยนแปลงที่สมบูรณ์ในระบบสังคม

Herbert Blumer⁴¹ ได้แบ่งขบวนการทางสังคมออกเป็น 2 ประเภท คือ

ขบวนการทางสังคมที่มีเป้าหมายเฉพาะเรื่องใดเรื่องหนึ่ง เช่น ขบวนการทางสังคมของกรรมกร ซึ่งมีเป้าหมายเฉพาะเกี่ยวกับการเรียกร้องให้แก้ไขปัญหารักษาปรับปรุงสภาพการทำงาน

⁴⁰ Gary b. Rush and Denisoff R. Serge (1971). *Social and Political Movement*. New York: Prentice-Hall.

⁴¹ Herbert Blumer. (1969). *Collective behavior*. In Lee A.M., (Ed.), *Principles of sociology* (3rd Ed.). New York: Barnes and Noble Books.

สวัสดิการ ค่าจ้าง ฯลฯ ขบวนการทางสังคมของนักศึกษาที่ต้องการประท้วงการใช้สินค้าญี่ปุ่น ซึ่ง ขบวนการทางสังคมประเภทนี้มีลักษณะเป็นพฤติกรรมรวมหมู่ที่มีการจัดระเบียบเพียงเล็กน้อยมักเกิดขึ้น และสลายตัวไปในระยะเวลาอันสั้น

ขบวนการทางสังคมที่มีเป้าหมาย ในการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างสังคมทั้งหมด หรือใน หลายๆ ส่วนไม่ใช่เฉพาะเรื่องใดเรื่องหนึ่งเท่านั้น เช่น ขบวนการปฏิรูปสังคม และขบวนการปฏิวัติ ทั้งสอง แบบนี้เป็นกระบวนการที่มีการจัดระเบียบที่ซับซ้อนกว่า เช่น มีผู้นำและสมาชิกที่แน่นอน มีอุดมการณ์ และค่านิยมร่วมกัน มีกฎเกณฑ์การควบคุมความประพฤติของกลุ่ม

นอกจากนี้ ยังอาจจะมีการแบ่งขบวนการทางสังคมที่เกิดขึ้นในสังคมได้เป็น 3 แบบ คือ⁴²

ขบวนการทางสังคมที่มีความมุ่งหมายทั่วไป (general purpose social movement)
ขบวนการทางสังคมที่มีความมุ่งหมายเฉพาะ (specific purpose social movement)

ขบวนการแสดงออก (expressive social movement)

ทั้งนี้หากพิจารณาถึงสภาพการณ์หรือองค์ประกอบที่จะทำให้เกิดขบวนการ เคลื่อนไหวทางสังคมได้นั้น มักจะมีลักษณะดังนี้คือ⁴³

ความไม่พอใจในสภาพสังคม (social discontent) ซึ่งอาจเกิดจากความคับแค้นใจ หรือความไม่ยุติธรรม ความไม่เท่าเทียมกันทางสังคม

โครงสร้างทางสังคมที่จำกัดสิทธิเสรีภาพ (structural blockage) การมีโครงสร้าง ทางสังคมที่จำกัดสิทธิเสรีภาพ ตลอดจนการเคลื่อนไหวของประชากรที่สร้างความคับแค้นใจไม่พอใจ ผู้ปกครองประเทศของประชาชน

ความรู้สึกตอบโต้ของประชาชน (contact) ซึ่งมีความคิดเห็นที่สอดคล้องกันเป็นไปใน ลักษณะที่เหมือนกันทำให้เกิดการระบอบทางอารมณ์หรือการโต้แย้งกันเพื่อหาหนทางในการกระทำ

ความเชื่อมั่นในความสำเร็จ (efficacy) และการมีโอกาที่จะให้มีการแสดงออกถึง อารมณ์ที่กอดตันหรือความตึงเครียด

การมีอุดมการณ์ (ideology) ที่เป็นความเห็นใหม่ๆ เกิดขึ้นในหมู่ประชาชนที่ได้รับการ กอดตันจากสังคมว่าควรจะทำกรอย่างใดอย่างหนึ่ง ตามอุดมการณ์ที่ได้ตั้งเอาไว้

2.2.2 แนวคิดทฤษฎีที่นำมาใช้ในการวิเคราะห์ขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมแนวใหม่

1) ทฤษฎีการระดมทรัพยากร (Resource Mobilization Theory)⁴⁴

⁴² อุทัย หิรัญโต. (2523). *หลักสังคมวิทยา*. อ่างแล้ว.

⁴³ ศิริพันธ์ ถาวรทวิงษ์. (2529). *พฤติกรรมรวมหมู่*. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : บริษัทรุ่งศิลป์การพิมพ์ จำกัด.

⁴⁴ ประภาส ปันตบแต่ง. (2552). *กรอบการวิเคราะห์การเมืองแบบทฤษฎีขบวนการทางสังคม*. กรุงเทพฯ :

มูลนิธิไฮนริค เบิลล์ สำนักงานภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้. และ เอกพล เสียงดัง. (2550). *ผลสะท้อนจากการต่อสู้ สิทธิชุมชนในการเคลื่อนไหวเพื่อการจัดการทรัพยากรที่ดิน ป่า และน้ำที่ยั่งยืน: กรณีศึกษาขบวนการเคลื่อนไหวทาง สังคมแนวใหม่ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือในช่วง 2531-2553*

นับตั้งแต่ ค.ศ. 1960 หลังสิ้นสุดสงครามได้เกิดมีขบวนการทางสังคมขึ้นอย่างแพร่หลายในประเทศแถบยุโรป อีกทั้งยังมีลักษณะที่แตกต่างกัน อาทิเช่น ขบวนการฟาสซิสต์ในประเทศอิตาลี ขบวนการนักศึกษา (the student movement) ขบวนการสิทธิพลเมือง (the civil right movement) ขบวนการสหภาพ (the union movement) ขบวนการประท้วงทางการเมือง (the political protest movement) ฯลฯ⁴⁵ กับขบวนการเคลื่อนไหวเหล่านี้ แนวคิดทฤษฎีทางจิตวิทยาสังคมแบบเดิมที่ใช้ในการอธิบายการเกิดขึ้น และการเข้าร่วมขบวนการทางสังคมที่มุ่งเน้นประเด็นที่เกี่ยวกับ ความรู้สึกถูกกีดรองเปรียบเทียบกับ (relative deprivation) และความรู้สึกไม่พึงพอใจ (grievances) ของบุคคลที่เกิดขึ้นจากความตึงเครียดเชิงโครงสร้าง (structural strain) อันเนื่องมาจากความเปลี่ยนแปลงทางสังคมที่เกิดขึ้นอย่างรวดเร็ว ก่อให้เกิดปัญหาความสับสนวุ่นวายเป็นสาเหตุให้เกิดการเดินขบวนหรือการที่บุคคลแสดงพฤติกรรมรวมหมู่⁴⁶ มีจำกัดในการอธิบายการเข้าร่วมขบวนการทางสังคมซึ่งแต่เดิมมีฐานคติ (assumption) ว่าการเข้าร่วมขบวนการทางสังคมเกิดขึ้นได้ไม่บ่อยนัก เพราะความไม่พึงพอใจเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นชั่วคราว ชั่วครวญ อีกทั้งผู้เข้าร่วมขบวนการก็ขาดเหตุผลแม้ว่าจะไม่ถึงขั้นไร้ซึ่งเหตุผลโดยสิ้นเชิงก็ตาม⁴⁷

ทฤษฎีการระดมทรัพยากรจึงเป็นการโต้ตอบต่อทฤษฎีจิตวิทยาสังคมแบบเก่า (traditional social psychological theories) ที่เน้นถึงการอธิบายการเข้าร่วมขบวนการทางสังคมในแง่บุคลิกภาพ ความเป็นคนชายขอบ (marginality) ความแปลกแยก (alienation) ตลอดจนความรู้สึกไม่พึงพอใจ (grievances) และอุดมการณ์ (ideology)⁴⁸ อีกทั้งทฤษฎีต่างๆ เหล่านี้มีฐานคติร่วมกันในเรื่องเงื่อนไขเบื้องต้น (pre-condition) ที่สำคัญสำหรับการเกิดขบวนการทางสังคมกล่าวคือ ความรู้สึกไม่พึงพอใจและความเชื่อร่วมกันเกี่ยวกับสาเหตุ และวิถีทางที่สามารถจะทำให้ลดความรู้สึกไม่พึงพอใจลงและการขยายขอบเขตหรือการเพิ่มระดับความรุนแรงของความรู้สึกไม่พึงพอใจและความรู้สึกถูกกีดรองโดย

ของขบวนการคนจนและคนด้อยอำนาจในสังคมไทยตั้งแต่ปี 2531-2549. วิทยานิพนธ์เล่มนี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญารัฐศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาการปกครอง ภาควิชาการปกครอง คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

⁴⁵ Bert Klandermans. (1984). "Mobilization and participation: Social Psychological Expansion of Resource Mobilization Theory" *American Sociological Review* Vol 49.5 (October 1984)

⁴⁶ Louis A. Zurcher and David A. Snow. (1981). "Collective Behavior : Social Movements" Morris Rosenberg and Ralph H. Turner (Editor) *Sociological Perspective*. New York: Basic book Inc.

⁴⁷ Craig J. Jenkins. (1983). "Resource mobilization theory and the study of social movement" *Annual Review of Sociology*. Vol 9.

⁴⁸ *Ibid.*

เปรียบเทียบ (relative deprivation) รวมทั้งการพัฒนาอุดมการณ์ขึ้นก่อนจะเกิดเป็นขบวนการทางสังคม⁴⁹

ทั้งนี้ เพราะในการแสวงหาคำตอบด้วยการวิเคราะห์ในระดับจิตวิทยาสังคม และแรงจูงใจบนฐานคติที่ว่าผู้ที่เข้าร่วมและไม่เข้าร่วมขบวนการทางสังคมมีความแตกต่างกันในลักษณะทางบุคลิกภาพ และสถานะของการระลึกรู้ของบุคคล (cognitive state) นั้นยังไม่เพียงพอ⁵⁰ แนวคิดทางจิตวิทยาสังคมแบบเก่าที่อธิบาย โดยสรุปเอาว่าแรงจูงใจเป็นสาเหตุที่สำคัญของการที่บุคคลเข้าไปเกี่ยวข้องกับขบวนการทางสังคม โดยที่ละเลยต่อพัฒนาการทางโครงสร้างขององค์กร ฯลฯ นั้นเป็นสิ่งที่อันตรายอย่างยิ่ง⁵¹ ในขณะที่ Olson* (1965, 1791) กล่าวว่า ความต้องการและความรู้สึกถูกลิดรอน (deprivation) ไม่สามารถที่จะแปรเปลี่ยนโดยตรงไปสู่การเกิดการระดมพลังร่วมกัน ซึ่งข้อเสนอดังกล่าว นั้นเป็นการวิจารณ์ต่อความคิดเกี่ยวกับความรู้สึกถูกลิดรอนโดยเปรียบเทียบโดยตรงไปตรงมา เช่นเดียวกับ McCarthy และ Zald** (1973) ได้ให้ความคิดเห็นแย้งในประเด็นเกี่ยวกับความรู้สึกไม่พึงพอใจว่ามีอยู่มากมายในทุกๆ สังคม แต่ผลของความรู้สึกไม่พึงพอใจแต่เพียงอย่างเดียวนั้นยังไม่สามารถเป็นเงื่อนไขที่เพียงพอสำหรับการเกิดขบวนการทางสังคม การระดมทรัพยากรรวมทั้งโอกาสของการกระทำร่วมกันคือ ประเด็นที่มีความสำคัญมากกว่าความรู้สึกไม่พึงพอใจในการก่อให้เกิดขบวนการทางสังคมขึ้น⁵²

ส่วน Zurcher และ Snow⁵³ กล่าวว่า ความรู้สึกถูกลิดรอนโดยเปรียบเทียบและความแปลกแยกก็เป็นเพียงสภาวะของการระลึกรู้ของบุคคล ซึ่งอาจนำไปสู่การเข้าร่วมขบวนการทางสังคม แต่ก็ไม่เพียงพอที่จะอธิบายการเข้าร่วมขบวนการทางสังคม ดังนั้นการที่กล่าวว่างค์ประกอบเกี่ยวกับ

⁴⁹ John D. McCarthy and Mayer N. Zald. (1976, 1977). "Resource Mobilization and Social Movement : A Partial theory" *American Journal of Sociology*. Volume 82 num 6 (July – May).

⁵⁰ Louis A. Zurcher and David A. Snow. (1981). *Ibid.*

⁵¹ Barry McLaughlin (1969). *Studies in Social Movements : A Social Psychological Perspective*. New York: The Free Press.

* โปรตดู Mancur Olson. (1965, 1971). *The Logic of Collective Action: Public Goods and the Theory of Groups*. Cambridge: Harvard University Press.

** โปรตดู John D. McCarthy and Mayer N. Zald. (1977). "Resource Mobilization and Social Movements: A Partial Theory" *The American Journal of Sociology*, Vol. 82, No. 6 (May), pp. 1212-1241.

⁵² Bert Klandermans and Sidney Tarrow (1988). "Mobilization into social movements : Synthesizing European and American approaches" *International Social Movement* vol 1 JAI Press Inc.,

⁵³ Op.cit.

แรงจูงใจเป็นตัวนำให้บุคคลเข้าไปร่วมกับขบวนการทางสังคมนั้น ให้ความเห็นว่าแม้แต่ตัวบุคคลเองก็ไม่มี ความชัดเจนเพียงพอ ผู้ที่จะศึกษาจึงไม่น่าที่จะเข้าใจได้อย่างแจ่มชัด ทั้งนี้เป็นเพราะแรงจูงใจที่แท้จริง อาจจะถูกปิดบังได้ทั้งโดยความตั้งใจความซับซ้อน และการให้ความสำคัญกับองค์ประกอบด้านแรงจูงใจ มากไป จึงทำให้การประเมินผลในลักษณะวัตถุวิสัย (objective) เป็นไปได้ยาก

จากประเด็นข้อบกพร่องต่างๆ ดังกล่าวข้างต้นในการพัฒนาทฤษฎีการระดม ทรัพยากร จึงให้ความสำคัญกับปัจจัยด้านโครงสร้าง ความสามารถในการระดมทรัพยากร ฐานะของ บุคคลในเครือข่ายสังคมและความคาดหวังในความสำเร็จ และแรงกดดันที่เป็นเหตุผลของการเข้าร่วม ขบวนการทางสังคม โดยพื้นฐานของทฤษฎีนี้มีองค์ประกอบหลักที่ใช้อธิบายการเข้าร่วม 3 ประการ คือ⁵⁴

1. ต้นทุนและกำไรของการมีส่วนร่วม (the costs and benefits of participation)

ต้นทุนและกำไรของการมีส่วนร่วมเป็นกฎเกณฑ์สำคัญของการวิเคราะห์ กระบวนการระดมพลังเป็นองค์ประกอบสำคัญของทฤษฎีระดมทรัพยากรที่เกี่ยวข้องกับหลักเหตุผล (logic) ของ Olson (1968) เกี่ยวกับการกระทำร่วมกันโดยเฉพาะในระหว่างแรงกระตุ้นร่วม (collective incentives) และแรงกระตุ้นของบุคคล (selective incentive) แรงกระตุ้นที่ต่างกันมีความสัมพันธ์กับ การมีส่วนร่วมแม้ว่าแรงกระตุ้นร่วมจะมีคุณลักษณะที่ตอบสนอง และเป็นเงื่อนไขร่วมกันแต่แรงกระตุ้น ร่วมก็ไม่ใช่อะไรที่ทำให้เกิดการมีส่วนร่วมที่แน่นอน แรงกระตุ้นของบุคคลต่างหากที่ทำให้เกิดการมีส่วนร่วม กล่าว คือ ทฤษฎีของ Olson เน้นว่าระดับของปัจเจกจะไม่เข้ามามีส่วนร่วมในการกระทำร่วมกัน (collective action) นอกเสียจากแรงกระตุ้นของบุคคลส่งเสริมให้เขาต้องกระทำเช่นนั้น

ทฤษฎีของ Olson มีความน่าสนใจอย่างยิ่งเพราะเขาได้เสนอการอธิบายถึง ข้อเท็จจริงเกี่ยวกับการที่ไม่เข้ามามีส่วนร่วม ในการกระทำร่วมกันทุกๆ ครั้งถึงแม้ว่าเขาจะมีเป้าหมาย ร่วมกัน (collective goals) คำอธิบายนี้มีความสอดคล้องกับฐานคติ (assumption) ที่ว่าความรู้สึกไม่พึง พอใจ (grievances) ไม่ใช่เงื่อนไขที่สำคัญของการเกิดขบวนการทางสังคม ปัญหาที่นักทฤษฎีการระดม ทรัพยากรได้โต้แย้งถึงสิ่งที่ Olson พยายามจะอธิบายว่าทำไมปัจเจกจึงไม่เข้าร่วมในการกระทำร่วมกัน แต่ในบางครั้งก็เข้าร่วมแม้ว่าจะปราศจากแรงกระตุ้นของบุคคล (selective incentive) ซึ่งเป็นปัญหาที่ ยังคงมีอยู่ต่อการแก้ไขปัญหาต่างๆ เหล่านี้ และการมีส่วนร่วมของบุคคลที่มีหลากหลายรูปแบบกิจกรรม การมีส่วนร่วมนั้นเป็นเพราะว่าบุคคลมีผลประโยชน์ร่วมของกลุ่ม (collective interest) ที่ไม่สามารถจะ ประสบผลสำเร็จได้ถ้าหากเป็นเพียงเหตุผลของแต่ละบุคคล ซึ่ง Olson ได้เชื่อมโยงกับการกระทำในระดับ บุคคล

2. องค์กร

⁵⁴ Bert Klandermans and Sidney Tarrow (1988). "Mobilization into social movements : Synthesizing European and American approaches" *International Social Movement* vol. 1 JAI Press Inc.,.

ตามทฤษฎีการระดมทรัพยากร องค์กรคือ ทรัพยากรที่มีความสำคัญของ ขบวนการทางสังคม แต่ก็ไม่ใช้ทั้งหมดของขบวนการ หากแต่องค์กรทำให้เกิดการลดต้นทุนการมีส่วนร่วม และความคิดเห็นของนักทฤษฎีการระดมทรัพยากรโดยทั่วไปองค์กรช่วยเพิ่มโอกาสของความสำเร็จและ รูปแบบขององค์กรก็ต่างไปจากองค์กรราชการแบบดั้งเดิม อีกทั้งเป็นตัวแทนในการตกลงเพื่อสร้างให้เกิด ผลสำเร็จของขบวนการ

3. ความคาดหวังในความสำเร็จ

ความคาดหวังในความสำเร็จนั้นมีบทบาทสำคัญ โดยเฉพาะจะเป็นแรงกระตุ้น ร่วม ซึ่งปัจจัยนี้มีความเกี่ยวข้องกับเรื่องโครงสร้างโอกาสทางการเมืองและยุทธวิธีในการต่อสู้อีกด้วย ขณะที่ Oberschall ก็ได้เชื่อมโยงความหมายของความสำเร็จว่ามีความสัมพันธ์กับจำนวนของผู้ที่เข้าร่วม ในขบวนการอีกทั้งย้ำว่าชีวิตร่วมกันของขบวนการทางสังคมในระยะยาวจะเป็นเรื่องของความมีเหตุผล มากกว่าการกระทำที่ไร้เหตุผลดังเช่นความเชื่อแบบสำนักคิดพฤติกรรมรวมหมู่แบบดั้งเดิม

ข้อวิจารณ์เกี่ยวกับจุดเด่นและจุดบกพร่องของทฤษฎีการระดมทรัพยากร*

แม้ว่าทฤษฎีการระดมทรัพยากรจะถูกนำมาใช้อย่างกว้างขวาง ในการอธิบายเกี่ยวกับการเกิดและการเข้าร่วมขบวนการทางสังคมโดยเฉพาะอย่างยิ่งในสังคมสหรัฐอเมริกาก็ตาม แต่ก็มีข้อ วิจารณ์ที่สำคัญอยู่หลายประการเกี่ยวกับทฤษฎีการระดมทรัพยากร ซึ่งอาจจะกล่าวได้ว่าทฤษฎีการระดม ทรัพยากรนั้นได้ถูกพัฒนาจากข้อโต้แย้งถึงข้อจำกัดของแนวความคิดทางจิตวิทยาสังคมแบบเก่าที่ใช้ใน การอธิบายการเกิดขบวนการทางสังคม ในหลัง ค.ศ. 1960 เป็นต้นมา นอกจากนี้ McCarthy และ Zald ยังให้ความสำคัญกับประเด็นของศักยภาพในการระดมพลังของขบวนการทางสังคม โดยที่แนวคิดของเขา ได้ให้ความสำคัญกับการศึกษาการรวบรวมทรัพยากรทั้งที่เป็นตัวเงิน และกำลังคนทั้งนี้เพราะเขามองเห็น ว่าทรัพยากรเป็นสิ่งที่มีความจำเป็นในการนำไปสู่ความขัดแย้งทางสังคม โดยทรัพยากรนั้นจะต้องถูก รวบรวมเพื่อจุดประสงค์ในการรวมตัวกันของกลุ่มคน เขากล่าวว่าการพิจารณาถึงความสำเร็จและความ ล้มเหลวของขบวนการทางสังคมจะให้ความสำคัญอย่างยิ่งต่อการเข้าร่วมทั้งของปัจเจก และองค์กร ภายนอก กลุ่มที่ขบวนการเป็นตัวแทนอยู่ การเข้ามามีส่วนร่วมในกิจกรรมของขบวนการทางสังคมของ ปัจเจก และองค์กรจึงนับเป็นทรัพยากรที่สำคัญอย่างหนึ่ง ตามทฤษฎีการระดมทรัพยากร และการเข้า ร่วมขบวนการนั้นได้ให้ความสำคัญกับเรื่องต้นทุนและกำไร (costs and reward or benefits) โดยที่ ต้นทุนและกำไรนั้นจะเป็นผลที่กระทบจากโครงสร้างทางสังคม และกิจกรรมของผู้มีอำนาจ⁵⁵

* อ่านข้อวิจารณ์เชิงการอภิปรายเชิงทฤษฎีและญาณวิทยา ไตโน เอกพลณัฐ ฌรัฐพัทธนนท์ “การเปลี่ยนผ่าน กระบวนทัศน์ภายในแนวการวิเคราะห์ขบวนการทางสังคม?” *วารสารรัฐศาสตร์และรัฐประศาสนศาสตร์* 2, 1 (2554): 82-110.

⁵⁵ John D. McCarthy and Mayer N. Zald. “Resource mobilization and social movement : A partial theory” in *American Journal of Sociology*. Ibid.

Kitschelt⁵⁶ กล่าวว่าจุดแข็งของทฤษฎีการระดมทรัพยากรอยู่ที่การทำหน้าที่การเป็นตัวเชื่อมบริบททางสังคมและขบวนการประท้วง (protest movement) ซึ่งยังมีอยู่อย่างจำกัดในการศึกษาเชิงประจักษ์ที่อธิบายถึงปฏิสัมพันธ์ของโครงสร้างทางโอกาสของการประท้วง และการระดมพลังร่วมกัน แต่ Kitschelt ก็เห็นว่าทฤษฎีการระดมทรัพยากรเป็นเพียงทฤษฎีในระดับกลางเท่านั้น เพราะมีขีดจำกัดของการอธิบายขบวนการทางสังคม กล่าวคือ การที่ให้สมมติฐานที่ว่า ความเป็นไปได้ของการเกิดหรือเพิ่มขึ้นของขบวนการทางสังคมที่คาดว่าจะเพิ่มขึ้น เมื่อจำนวนทรัพยากรและโครงสร้างโอกาสทางการเมืองมีเพิ่มขึ้น ซึ่งมีความคลุมเครือทำให้ทฤษฎีนี้ไม่ได้ก้าวหน้าไปกว่า แนวคิดทางทฤษฎีเกี่ยวกับความรู้สึกถูกกลืนโดยเปรียบเทียบ (relative deprivation theory) แต่อย่างใด

แม้ว่าทฤษฎีการระดมทรัพยากรจะใช้วิธีการแนวใหม่ที่อิงอยู่กับทฤษฎีทางการเมือง สังคมวิทยา และเศรษฐศาสตร์มากกว่าการใช้ทฤษฎีทางจิตวิทยาสังคมของพฤติกรรมรวมหมู่ กล่าวคือ ทฤษฎีการระดมทรัพยากรได้ให้ความสำคัญกับปัจจัยด้านโครงสร้าง ความสามารถในการระดมทรัพยากร ตำแหน่งของปัจเจกในเครือข่ายทางสังคมและแรงกดดันที่เป็นเหตุผลของการมีส่วนร่วมในขบวนการทางสังคม และเห็นว่าการเข้าร่วมเป็นกระบวนการตัดสินใจอย่างมีเหตุผล บนพื้นฐานของการชั่งน้ำหนักต้นทุน และกำไรของการมีส่วนร่วม แต่ Klandermans ก็กล่าวว่าทฤษฎีการระดมทรัพยากรก็ให้ความสำคัญน้อยมาก กับการชั่งน้ำหนักในระดับปัจเจก อีกทั้งไม่ได้ให้ความสำคัญอย่างเพียงพอต่อปฏิสัมพันธ์ (interaction) ระหว่างปัจเจกต่างๆ ที่ก่อให้เกิดการระดมพลัง เช่นเดียวกับ Kitschelt ที่วิจารณ์ว่า งานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับทฤษฎีการระดมทรัพยากรนั้น มักไม่เห็นด้วยกับหลักเหตุผลในระดับจุลภาค (micro-logic) หรือระดับปัจเจกที่มีความเกี่ยวข้องกับการกระทำรวมหมู่ ตลอดจนการกระทำรุนแรงที่ขาดการยั้งคิดและปราศจากการคิดคำนวณถึงผลประโยชน์ว่าจะบ่งชี้ถึงการระดมพลังร่วม การมีส่วนร่วมในขบวนการทางสังคมเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นโดยตั้งใจ และสมาชิกที่เข้าร่วมก็ไม่ได้แปลกแยก (alienation) อีกทั้งแนวคิดการวิเคราะห์การระดมทรัพยากรทั้งหมดก็มักจะสรุปรวมว่า โครงสร้างทางสังคมทำให้เกิดผลประโยชน์ร่วมกัน (collective interests) และความขัดแย้งเกิดขึ้น เขายังกล่าวว่าแม้ว่าจะมีความแตกต่างของผลประโยชน์ และความไม่สมดุลงเกิดขึ้นในสังคม การระดมพลังร่วมกัน และการประท้วงก็ไม่อาจจะเกิดขึ้นในทุกสังคมก็เป็นได้ Kitschelt เห็นว่าการระดมพลังร่วมกันจะเกิดขึ้นก็ต่อเมื่อมีสถานการณ์ที่เฉพาะเจาะจง และมีความรู้สึกไม่พึงพอใจเกิดขึ้นด้วยเท่านั้น นั่นคือการมุ่งไปที่วิธีการเรื่องอำนาจ ความสะดวกในการสื่อสาร และองค์กรของขบวนการ รวมทั้งเครือข่ายผู้สนับสนุนภายนอกที่ให้ความเห็นอกเห็นใจ หรือศัตรูของขบวนการ ทฤษฎีการระดมทรัพยากรยังประเมินความสำคัญของความรู้สึกไม่พึงพอใจ และอุดมการณ์ในฐานะที่เป็นตัวกำหนดการเข้าร่วมขบวนการทางสังคมต่ำเกินไปด้วย เช่นเดียวกับ Zurcher และ Sno ที่วิจารณ์งานของ McCarthy และ Zald ว่าละเลยต่อองค์ประกอบด้าน

⁵⁶ Herbert Kitschelt. (1991). "Resource Mobilization Theory : A Critique," in *Research on Social Movement : The State of the Art in Europe and the USA*, Dieter Rucht. ed, Frankfurt : Westview Press.

อุดมการณ์ อารมณ์ของบุคคล โดยกล่าวว่ายังไม่มีคำตอบที่ค่อนข้างแน่นอนต่อประเด็นที่ว่า ทำไมบุคคลจึงอุทิศเวลาและพลังงานให้แก่ขบวนการทางสังคมได้ นอกเสียจากข้อสรุปที่ว่า “ต้นทุนและกำไรของการเข้าร่วมสามารถให้คำอธิบายการเข้าร่วมได้” นอกจากนี้การที่ละเอียดต่อเรื่องแรงจูงใจทำให้เกิดลักษณะของการซ้ำซ้อน (tautology) ของฐานคติของเหตุผลที่ว่า คนเข้าร่วมหรืออุทิศเวลา ทรัพยากรส่วนตัวแก่ขบวนการเพราะขบวนการให้ประโยชน์กับเขา ซึ่งเป็นการนิยามความหมายของการเข้าร่วม รางวัลหรือผลประโยชน์และความมีเหตุมีผลของการตัดสินใจในความหมายอันเดียวกัน

Kitschelt ให้ความเห็นถึงข้อจำกัดของแนววิเคราะห์การระดมทรัพยากรว่ามีข้อจำกัดในจำนวนการศึกษาเชิงประจักษ์ด้วย กล่าวคือ ในขณะที่ทฤษฎีความรู้สึกถูกกลืนโดยเปรียบเทียบ (relative deprivation theory) มุ่งความสนใจในการวิเคราะห์เชิงปริมาณ และการวิเคราะห์เปรียบเทียบถึงการต่อสู้ที่ขัดแย้งกันของประชาชน แนววิเคราะห์การระดมทรัพยากรได้เลือกใช้วิธีการวิเคราะห์กระบวนการแบบเจาะลึก (In-depth process analysis) ในขบวนการที่เฉพาะ นอกจากนี้การศึกษากฎนิขบวนการของบุคคลหรือมุ่งพัฒนาในส่วนที่เฉพาะเจาะจงได้ทำให้แนวคิดทฤษฎีการวิเคราะห์การระดมทรัพยากรต้องประสบกับปัญหาเรื่องขอบเขตและความครอบคลุมของข้อมูลที่ค้นพบโดยข้อบกพร่องดังกล่าวมีสาเหตุมาจากธรรมชาติของการวิจัยเชิงวัตถุ (the research object) ซึ่งผู้วิจัยไม่สามารถควบคุมได้

ปัญหาที่สำคัญของแนวการวิเคราะห์การระดมทรัพยากรก็คือ การให้คำนิยามแนวคิดของขบวนการทางสังคมไว้อย่างคลุมเครือ อันส่งผลให้เป้าหมายทางทฤษฎีนี้ขาดความชัดเจนและการวิเคราะห์ก็กระทำอยู่ในขอบเขตของปรากฏการณ์ที่ถือว่าเป็นขบวนการ ซึ่งจะต้องระบุโดยรายละเอียดสำหรับบริบททางสังคมซึ่งจะพบว่า ไม่ใช่ว่าการประท้วงทุกครั้งจะถือว่าเป็นขบวนการทางสังคมเช่นเดียวกันขบวนการทางสังคมทุกขบวนการก็ไม่จำเป็นต้องสะท้อนออกมาในรูปแบบของการประท้วง Kitschelt ได้วิจารณ์ว่าการให้นิยามของขบวนการทางสังคมในมิติของแนวทฤษฎีการระดมทรัพยากรว่ามีทั้งลักษณะที่กว้างและแคบจนเกินไป กล่าวคือ ที่ว่าแคบเกินไปเพราะมันปิดกั้นตัวเองจากความเป็นไปได้ของขบวนการที่ไม่ได้เน้นเกี่ยวกับการเมือง อาทิ ขบวนการที่เกี่ยวกับประเด็นการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรม จึงมีข้อจำกัดในการวิเคราะห์ขบวนการทางสังคมที่เกิดขึ้นในยุคหลังอุตสาหกรรม ในอีกด้านหนึ่งนิยามดังกล่าวมีลักษณะที่กว้างเกินไปก็เพราะว่า แนวการวิเคราะห์การระดมทรัพยากรให้นิยามความหมายของขบวนการทางสังคมว่าเป็นทั้งหมดของกิจกรรมรวมหมู่ และกิจกรรมการประท้วงทั้งหมดซึ่งทำให้ขาดเป้าหมายที่ชัดเจน

2) ทฤษฎีกระบวนการทางการเมือง (political process theory)⁵⁷

⁵⁷ ประภาส ปิ่นตบแต่ง. (2552). *กรอบการวิเคราะห์การเมืองแบบทฤษฎีขบวนการทางสังคม*. กรุงเทพฯ : มูลนิธิไฮนริค เบิลล์ สำนักงานภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้. และ เอกพล เสียงดัง. (2550). *ผลสะท้อนจากการต่อสู้ของขบวนการคนจนและคนด้อยอำนาจในสังคมไทยตั้งแต่ปี 2531-2549*. วิทยานิพนธ์เล่มนี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาสิทธิชุมชนในการเคลื่อนไหวเพื่อการจัดการทรัพยากรที่ดิน ป่า และน้ำที่ยั่งยืน: กรณีศึกษาขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมแนวใหม่ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือในช่วง 2531-2553

ทฤษฎีนี้มองว่า บุคคลที่เข้ามาเคลื่อนไหวร่วมกันเป็นผลมาจากสภาวะทางการเมืองเปิดช่องให้มีการรวมกลุ่มกันได้ ซึ่งความสำเร็จหรือความล้มเหลวของการเคลื่อนไหวตามทฤษฎีนี้จะขึ้นอยู่กับความเข้มแข็งหรือความอ่อนแอของรัฐบาล ดังนั้นการเคลื่อนไหวของกลุ่มจะเป็นไปตามโอกาสทางการเมืองที่เอื้ออำนวย นั่นย่อมหาคความว่า ถ้ารัฐบาลที่บริหารประเทศในขณะนั้นมีความอ่อนแอหรือไร้เสถียรภาพก็จะเอื้ออำนวยต่อการเคลื่อนไหว

การศึกษาขบวนการทางสังคมโดยใช้แนวความคิดตามทฤษฎีการระดมทรัพยากร (resource mobilization theory) นั้นแม้ว่าจะได้รับความนิยมอย่างมาก โดยเฉพาะในหมู่นักวิชาการอเมริกัน เนื่องจากแนวความคิดตามทฤษฎีนี้ได้ช่วยให้การศึกษาการกระทำร่วม (collective action) หลุดพ้นออกไปจากแนวความคิดดั้งเดิมที่อธิบายสาเหตุการเกิดของการกระทำดังกล่าวของผู้คนว่าเกิดขึ้นเพราะความผิดปกติหรือความเบี่ยงเบนทางจิตใจของผู้คนเหล่านั้นโดยใช้แนวความคิดทางจิตวิทยาสังคม ซึ่งยากต่อการอธิบายปรากฏการณ์ในปัจจุบันที่มีขบวนการทางสังคมต่างๆ เกิดขึ้นอย่างมากมายในโลกเพื่อต่อต้านการเปลี่ยนแปลงทางสังคม โดยเฉพาะที่เป็นผลสืบเนื่องมาจากการเปลี่ยนแปลงโลกให้เกิดความเป็นสมัยใหม่หรือภาวะความเป็นสมัยใหม่ (modernization) ด้วยการสร้างความเป็นอุตสาหกรรม (industrialization) และระบบเศรษฐกิจแบบทุนนิยม (capitalism) ขึ้นในสังคม ทฤษฎีการระดมทรัพยากรจึงช่วยทำให้การอธิบายการเกิดขึ้นของขบวนการทางสังคมต่างๆ กลับมาสู่โลกแห่งความเป็นจริงเพราะทฤษฎีมีความเป็นเหตุเป็นผลและเหมาะสมมากยิ่งขึ้นต่อสถานการณ์ในปัจจุบัน

อย่างไรก็ตาม ทฤษฎีการระดมทรัพยากรเพียงอย่างเดียวก็ยังคงไม่เพียงพอต่อการอธิบายปรากฏการณ์ที่เกิดจากการกระทำร่วม (collective action) ของปัจเจกชนในรูปแบบต่างๆ แม้ว่าตามความเป็นจริงแล้วองค์กรของขบวนการทางสังคม (SMOs) จะมีความสำคัญอย่างมากต่อขบวนการทางสังคม (social movement) แต่การมุ่งเน้นไปที่เรื่องทรัพยากร (resources) และองค์กรของขบวนการทางสังคม (SMOs) เพียงอย่างเดียวเท่ากับเป็นการละเลยต่อบริบททางการเมืองและสังคม (political and social context) ที่ขบวนการทางสังคมดำรงอยู่ ดังนั้นจึงเกิดนักทฤษฎีกลุ่มหนึ่งที่แยกตัวออกมาจากกลุ่มทฤษฎีการระดมทรัพยากรโดยเรียกตัวเองว่านักทฤษฎีกระบวนการทางการเมือง (political process theorist) เนื่องจากพวกเขาเน้นการอธิบายและวิเคราะห์ขบวนการทางสังคมโดยให้ความสำคัญไปที่สิ่งแวดล้อมทางการเมือง (political environment) ซึ่งขบวนการทางสังคมเผชิญอยู่ โดยเฉพาะในมิติของการศึกษาโครงสร้างโอกาสทางการเมือง (political opportunity structure)* ดังเห็นได้จากตัวแบบหรือ

ตามหลักสูตรปริญญารัฐศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาการปกครอง ภาควิชาการปกครอง คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

* เนื่องจากสภาพแวดล้อมทางการเมือง (political environment) หรือโครงสร้างโอกาสทางการเมือง (political opportunity structure) ถือเป็นปัจจัยสำคัญที่เอื้อให้การประท้วงต่างๆ เกิดขึ้น สภาพแวดล้อมทางการเมืองดังกล่าวอาจอยู่ในรูปของความสามารถของระบบการเมืองในการตอบสนองความต้องการของประชาชน รูปแบบโครงสร้างของรัฐบาล (forms of government) ดังเช่น วิธีการเลือกตั้ง (electoral method) ธรรมชาติของฝ่ายบริหาร (the nature of the

---

สิทธิชุมชนในการเคลื่อนไหวเพื่อการจัดการทรัพยากรที่ดิน ป่า และน้ำที่ยั่งยืน: กรณีศึกษาขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมแนวใหม่ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือในช่วง 2531-2553

ทฤษฎีกระบวนการทางการเมือง⁵⁸ (the political process model theory) ที่ Doug McAdam ได้สร้างขึ้นเพื่ออธิบายการก่อจลาจลของคนผิวดำ (black insurgency) ในสหรัฐอเมริกาช่วงค.ศ. 1930 ถึง ค.ศ. 1970 โดยกล่าวถึงปัจจัย 3 ประการที่เชื่อว่ามีสำคัญต่อการเกิดขึ้นของการจลาจลในสังคม ได้แก่

ประการแรก ระดับขององค์กร (level of organization) ที่ประชาชนผู้ได้รับความทุกข์เหล่านั้นดำรงอยู่โดยดูที่ “ความเข้มแข็งขององค์กรดั้งเดิม” (indigenous organizational strength) ที่มีอยู่ ซึ่งสิ่งนี้เปรียบเสมือนการเตรียมพร้อมของประชาชนเหล่านั้นที่จะลุกขึ้นมาต่อสู้กับรัฐ

ประการที่สอง การประเมินความหวังของประชาชนในความสำเร็จที่จะเกิดขึ้นจากการก่อจลาจล อันเปรียบเสมือนการวัดระดับจิตสำนึกในการลุกขึ้นมาก่อการจลาจล (insurgent consciousness) ซึ่งจะต้องมีการสร้างการรับรู้ร่วมกัน ดังที่ McAdam เรียกว่า “การปลดปล่อยการรับรู้” (cognitive liberation) นั่นก็คือ จะต้องทำให้ทุกคนเชื่อว่าระบบการเมืองที่พวกเขาดำรงอยู่นั้นขาดความชอบธรรม (legitimacy) และพวกเขามีสิทธิที่จะเปลี่ยนแปลงระบบดังกล่าวให้ดีกว่าเดิม ซึ่งเท่ากับเป็นการทำให้ผู้คนเหล่านั้นรับรู้ถึงความสามารถที่พวกเขามีเพื่อใช้ในการเปลี่ยนแปลงระบบการเมืองที่ไม่ชอบธรรมซึ่งดำรงอยู่

ประการที่สาม การจัดวางตำแหน่งแห่งที่ทางการเมือง (political alignment) ของกลุ่มต่างๆ ในสิ่งแวดล้อมทางการเมือง (political environment) นั่นก็คือ “โครงสร้างโอกาสทางการเมือง (structure of political opportunities)” ที่กลุ่มผู้เดือดร้อนสามารถนำมาใช้ประโยชน์ได้

แนวทางการวิเคราะห์กระบวนการทางการเมือง (political process approach) นั้นสามารถแบ่งออกได้เป็น 2 แนวทาง⁵⁹ คือ แนวทางของสำนักกระบวนการทางการเมือง (political process

---

chief executive) ฯลฯ ดูเพิ่มเติมใน Peter K. Eisinger, “The conditions of Protest Behavior in American Cities,” *The American Political Science Review*. 67, 1 (March 1973): 11-28. และ Craig Jenkins and Charles Perrow, “Insurgency of the Powerless: Farm Worker Movements (1946-1972),” *American Sociological Review* 42, 2 (April 1977): 249-268. อ้างใน เอกพลณัฐ ญัฐพัชร์นันท์. “การเปลี่ยนผ่านกระบวนการทัศน์ภายในแนวการวิเคราะห์ขบวนการทางสังคม?” *วารสารรัฐศาสตร์และรัฐประศาสนศาสตร์* 2, 1 (2554): 93.

⁵⁸ Doug McAdam. (1982). *Political Process and the Development of Black Insurgency, 1930-1970*. Chicago and London: The University of Chicago Press, pp. 36-59. อ้างใน เอกพลณัฐ ญัฐพัชร์นันท์. เรื่องเดิม. หน้า 21.

⁵⁹ Doug McAdam, John D. McCarthy and Meyer N. Zald. (1996). “Introduction: Opportunities. Mobilizing structures, and framing process-toward a synthetic, comparative perspective on social movements” in *Comparative perspectives on social movements: Political opportunities, mobilizing structures, and cultural framings*. eds. Doug McAdam, John D. McCarthy and Meyer N. Zald. Cambridge: Cambridge University Press. pp. 2-3.

school) และแนวทางของสำนักขบวนการทางสังคมรูปแบบใหม่ (new social movement school) โดยแนวทางของสำนักแรกนั้นเป็นแนวทางที่เกิดขึ้นจากนักวิชาการชาวอเมริกันดังเช่น Charles Tilly, Doug McAdam และ Sidney Tarrow ซึ่งเน้นการสร้างการเชื่อมต่อระหว่างการเมืองเชิงสถาบัน (institutionalized politics) กับขบวนการทางสังคมหรือการปฏิวัติ (social movements/revolution) ในขณะที่แนวทางที่สองนั้นเป็นของนักวิชาการชาวยุโรปซึ่งมุ่งเน้นการศึกษาในมิติการเปรียบเทียบโครงสร้างโอกาสทางการเมืองที่เกิดขึ้นกับขบวนการทางสังคมต่างๆ ตัวอย่างเช่น Hanpeter Kriesi, Hergert Kitschelt, Ruud Koopmans และ Jan Duyvendak

แม้ว่าแนวทางการศึกษาของทั้ง 2 สำนักดังกล่าวจะมีจุดมุ่งเน้นในการศึกษาแตกต่างกัน* แต่ทั้ง 2 สำนักก็มีจุดร่วมในการศึกษาเช่นเดียวกันคือ ทั้งสองสำนักเชื่อว่าทั้งขบวนการทางสังคมและการปฏิวัติ** ต่างก็ถูกกำหนดรูปแบบโดยชุดของข้อจำกัดและโอกาสทางการเมือง (the broader set of political constraints and opportunities) ที่มีอยู่ในบริบทของแต่ละประเทศซึ่งขบวนการทางสังคมและการปฏิวัติดำรงอยู่

ข้อจำกัดและโอกาสทางการเมืองดังกล่าวนี้สามารถทำความเข้าใจได้ 3 ประการ* คือ

---

* McAdam, McCarthy และ Zald เห็นว่านักวิชาการชาวอเมริกันนั้นพยายามอธิบายการเกิดขึ้นของขบวนการทางสังคมซึ่งอยู่บนพื้นฐานของการเปลี่ยนแปลงต่างๆ ในโครงสร้างเชิงสถาบันหรือความสัมพันธ์เชิงอำนาจที่ไม่เป็นทางการของระบบทางการเมืองระดับประเทศ ในขณะที่นักวิชาการชาวยุโรปนั้นพยายามอธิบายความแตกต่างในโครงสร้าง ขอบเขต และความสำเร็จของขบวนการทางสังคมในเชิงเปรียบเทียบ บนพื้นฐานของความแตกต่างในลักษณะทางการเมืองที่ขบวนการทางสังคมดำรงอยู่ โปรดดู Doug McAdam, John D. McCarthy and Meyer N. Zald, 1996. "Introduction: Opportunities, Mobilizing structures, and framing process-toward a synthetic, comparative perspective on social movements" *ibid*, 3.

** ผู้ที่สนใจเรื่องของขบวนการปฏิวัติเพื่อประชาธิปไตย (democratic revolutionary movements) ภายหลังยุคสงครามเย็นที่ต้องการโค่นล้มระบอบเผด็จการอำนาจนิยม (authoritarian regime) ซึ่งเกิดขึ้นในหลายประเทศว่าเพราะเหตุใดในบางประเทศจึงประสบความสำเร็จ (ดังเช่น ฟิลิปปินส์และรัสเซีย) และในบางประเทศกลับล้มเหลว (ดังเช่น จีนและพม่า) โปรดดู Mark N. Katz, "Democratic Revolutions: Why Some Succeed, Why Others Fail," *World Affairs* 166, 3 (Winter 2004):163-170.

* Jeff Goodwin and James M. Jasper (eds.). (2009). *The Social Movements Reader: Cases and Concept*, pp. 257-258. นอกจากนี้การทำความเข้าใจโอกาสทางการเมืองอาจดูจากมิติต่างๆ ของโอกาส (dimensions of opportunity) ที่เปรียบเสมือนปัจจัยเอื้อต่อความสำเร็จและล้มเหลวของการกระทำร่วมที่เกิดขึ้นตามที่ Sidney Tarrow ได้แบ่งเอาไว้ 4 ปัจจัย ได้แก่ ทางเข้าไปสู่ระบบการเมืองที่เพิ่มมากขึ้น (increasing access) การเปลี่ยนแปลงโยกย้ายของตำแหน่งแห่งที่ทางการเมือง (shifting alignment) ความแตกแยกที่เกิดขึ้นในหมู่ชนชั้นนำ (divided elites) และกลุ่มพันธมิตรที่มีอิทธิพลของขบวนการ (influential allies) ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน Sidney Tarrow, (1998).

ประการแรก มองโอกาสทางการเมืองที่เกิดขึ้นในรูปแบบเชิงโครงสร้าง (structural fashion) ที่เปลี่ยนแปลงไปโดยปราศจากการแทรกแซงของขบวนการทางสังคม ดังเช่น การแตกแยกกันระหว่างชนชั้นนำทางการเมืองกับชนชั้นนำทางเศรษฐกิจ (political and economic elites) อาจก่อให้เกิดทรัพยากรและการสนับสนุนทางการเมืองให้กับขบวนการทางสังคมก็ได้

ประการที่สอง มองโอกาสทางการเมืองในช่วงระยะเวลาที่สั้นกว่าประการแรก โดยมองไปที่การเปิดพื้นที่ของสื่อ (media) ให้กับขบวนการทางสังคม ซึ่งการเปิดพื้นที่ดังกล่าวอาจเป็นเพราะการกระทำของขบวนการทางสังคมก่อให้เกิดผลกระทบต่อสังคม หรืออาจเป็นเพราะประเด็นที่ขบวนการทางสังคมเคลื่อนไหวอยู่เป็นวิกฤตต่อสังคม นอกจากนี้อาจเกิดจากความเห็นอกเห็นใจของนักการเมืองก็ได้ ซึ่งการเปิดพื้นที่ของสื่อดังกล่าวจะทำให้ขบวนการทางสังคมมีช่องทางในการเรียกร้อง และทำให้เกิดกระบวนการสร้างการรับรู้ให้กับสังคมด้วย

ประการที่สาม มองโอกาสทางการเมืองตามลักษณะสำคัญที่มีความถาวร (permanent features) ของโครงสร้างทางการเมืองในแต่ละประเทศ ดังเช่น โครงสร้างการบริหาร ระบบกฎหมายระเบียบในการเลือกตั้ง และรัฐธรรมนูญ ซึ่งโครงสร้างดังกล่าวอาจก่อให้เกิดข้อจำกัดต่อสิ่งที่ขบวนการทางสังคมเรียกร้อง

ดังนั้น ถ้าหากเราเปรียบเทียบโอกาสทางการเมืองตามมุมมองต่างๆ ดังกล่าวข้างต้นกับทฤษฎีการระดมทรัพยากรจะเห็นว่าโอกาสทางการเมืองนั้นเปรียบเสมือนทรัพยากรที่อยู่ภายนอกขบวนการทางสังคมซึ่งยากต่อการควบคุมในการระดม เพราะขึ้นอยู่กับสภาพแวดล้อมทางการเมืองที่ดำรงอยู่ซึ่งแตกต่างไปจากทรัพยากรตามทฤษฎีการระดมทรัพยากร (resource mobilization theory)⁶⁰ ที่หมายถึง เงิน เครื่องอำนวยความสะดวกและแรงงาน (ในแง่ของการสละเวลาให้กับกิจกรรมการเคลื่อนไหวของขบวนการทางสังคม) ซึ่งสามารถระดมมาได้จากปัจเจกบุคคลหรือองค์กรต่างๆ ที่สนับสนุนขบวนการ

แม้ว่าทฤษฎีกระบวนการทางการเมือง (political theory) จะมีข้อดีตรงที่ช่วยเติมเต็มให้การศึกษาด้านขบวนการทางสังคมมีความสมบูรณ์มากยิ่งขึ้นดังที่ได้กล่าวมาแล้ว แต่ทฤษฎีนี้ก็ยังสามารถวิพากษ์วิจารณ์ว่าใช้กรอบการวิเคราะห์ซึ่งเน้นไปที่การเมืองท้องถิ่นและในระดับประเทศ (the framework of local and national politics) มากเกินไป จึงทำให้ละเลยการต่อสู้ของขบวนการทางสังคมที่ได้ก้าวข้ามไปสู่ภายนอกประเทศ ดังนั้นทฤษฎีกระบวนการทางการเมืองจึงควรขยายขอบเขตออกไปให้มีความครอบคลุมประเด็นเรื่องโลกาภิวัตน์ (globalization) ที่เป็นเสมือนทรัพยากร (resources) โอกาส (opportunities) และทางเลือกอีกทางหนึ่ง (alternative target) สำหรับนัก

Power in Movement: Social Movements, Collective Action, and Politics. 2nd ed. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 76-80. อ้างใน เอกพลณัฐ ญัฐพัถรนนท์. เรื่องเดิม. หน้า. 95-97.

⁶⁰ John D. McCarthy and Meyer N. Zald, "Resource Mobilization and Social Movements: A Partial Theory," *The American Journal of Sociology* 82, 6: 12-16.

เคลื่อนไหวข้ามชาติ (transnational activists) ในการสร้างข้อเรียกร้องต่อตัวแสดงทางการเมืองอื่นๆ ทั้งที่อยู่ภายในและภายนอกประเทศ⁶¹

3) ทฤษฎีการสร้างกรอบวาทกรรมทางวัฒนธรรม (Cultural Framing Theory)*

ภายหลังจากการเสื่อมลงของการใช้ทฤษฎีพฤติกรรมร่วมแบบดั้งเดิม ** (classical collective behavior theory) ในการอธิบายปรากฏการณ์ที่เกิดจากการกระทำร่วม (collective action) ของประชาชนซึ่งแสดงออกมาไม่ว่าจะอยู่ในรูปของการเดินขบวน การนัดหยุดงานหรือการร่วมชุมนุม ในลักษณะใดก็ตามที่แตกต่างไปจากนี้ เพื่อเรียกร้องให้รัฐดำเนินนโยบายต่างๆ ในการบรรเทาความทุกข์และความเดือดร้อนต่างๆ ที่เกิดขึ้นกับพวกเขา โดยเฉพาะในช่วงหลังจากปี ค.ศ. 1960 เป็นต้นมา ที่มีขบวนการทางสังคมต่างๆ เกิดขึ้นจำนวนมาก (ดังเช่น ขบวนการนักศึกษา ขบวนการเคลื่อนไหวเพื่อเรียกร้องสิทธิสตรี ขบวนการเคลื่อนไหวเพื่อเรียกร้องสิทธิพลเมือง ฯลฯ) การอธิบายการเกิดขึ้นของขบวนการทางสังคมเริ่มให้ความสนใจไปที่ทฤษฎีหลักๆ จำนวน 2 ทฤษฎีในแนวการวิเคราะห์ขบวนการทางการเมืองและสังคม (political and social movement approach) ได้แก่ 1) ทฤษฎีการระดมทรัพยากร (resource mobilization theory) ซึ่งมุ่งเน้นการวิเคราะห์กระบวนการ (process) ต่างๆ ที่เกิดขึ้นภายในองค์กรของขบวนการทางสังคม (social movement organizations-SMOs) โดยเฉพาะในส่วนของกระบวนการระดมทรัพยากรที่จะนำมาใช้สนับสนุนและสร้างพลังในการต่อกรให้กับขบวนการทางสังคม และ 2) ทฤษฎีกระบวนการทางการเมือง (political process theory) ที่เห็นว่าขบวนการทางสังคมที่เกิดขึ้นจะประสบความสำเร็จตามจุดมุ่งหมายของขบวนการนั้น มิได้ขึ้นอยู่กับทรัพยากรและองค์กรของขบวนการทางสังคมเพียงอย่างเดียว แต่ต้องอาศัยโครงสร้างโอกาสทางการเมือง (political opportunity structure) เป็นปัจจัยสำคัญอีกประการหนึ่งด้วย

⁶¹ Sidney Tarrow. (2005). *The New Transnational Activism* (New York: Cambridge University Press). pp. 8-9.

* อ่านรายละเอียดเกี่ยวกับทฤษฎีนี้ได้ใน เอกพล เสียงดัง, เรื่องเดิม. หน้า 27-30

** ทฤษฎีพฤติกรรมร่วมแบบดั้งเดิม (classical collective behavior theory) สามารถแบ่งแยกตามแนวทางที่ใช้ในการอธิบายได้ 3 กลุ่ม คือ กลุ่มที่หนึ่งใช้แนวทางอธิบายตามทฤษฎีปฏิสัมพันธ์เชิงสัญลักษณ์ (symbolic interactionism) ดังเช่นงานของ Herbert Blumer (1951) และงานของ Ralph Turner กับ Lewis Killian (1957) เป็นต้น กลุ่มที่สองใช้แนวทางการอธิบายตามทฤษฎีโครงสร้าง-หน้าที่ (structural-functionalism) ดังเช่น งานของ Neil J. Smelser (1962) เป็นต้น และกลุ่มสุดท้ายคือ กลุ่มที่ใช้แนวทางการอธิบายตามทฤษฎีการลิดรอนเชิงเปรียบเทียบ (relative deprivation) ดังเช่น งานของ Ted r. Gurr (1970) เป็นต้น แม้ว่าทฤษฎีพฤติกรรมร่วมแบบดั้งเดิมจะสามารถแบ่งออกได้หลายกลุ่มดังกล่าว แต่ทฤษฎีเหล่านั้นก็สามารถใช้ตรรกะ (logic) ในการอธิบายร่วมกันได้ คือ ทฤษฎีเหล่านี้ล้วนแต่อธิบายพฤติกรรมร่วมที่เกิดขึ้นตามปรากฏการณ์เชิงจิตวิทยาสังคม (social-psychological phenomenon) ดังเช่น อธิบายว่าการกระทำร่วมต่างๆ เกิดจากความตื่นตระหนก (panics) ความบ้าคลั่ง (crazes) ความผิดหวัง (frustration) และความก้าวร้าว (aggression) เป็นต้น ดูบทสรุปรายละเอียดและข้อจำกัดของทฤษฎีเหล่านี้เพิ่มเติมได้ใน Steven M. Buechler. 2002. *Social Movements In Advanced Capitalism, The Political Economy and Cultural Construction of Social Activism* London: Oxford University Press, pp. 20-32.

อย่างไรก็ตาม การอธิบายการกระทำร่วมที่เกิดขึ้นโดยใช้ทฤษฎีหลักทั้ง 2 ทฤษฎีดังกล่าวก็ยังไม่เพียงพอต่อการอธิบาย* เพราะทฤษฎีเหล่านั้นใช้การอธิบายเชิงโครงสร้างเป็นหลัก ทำให้ดูเหมือนว่าการระดมผู้คนให้เข้ามามีส่วนร่วมในขบวนการต่างๆ มีลักษณะคงที่ (static) อยู่ตลอดเวลา ทั้งที่ความจริงแล้วการเข้ามามีส่วนร่วมในขบวนการทางสังคมของประชาชนโดยทั่วไปนั้นจะเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา เพราะมีปัจจัยต่างๆ หลายประการที่เกี่ยวข้องกับการตัดสินใจเข้าร่วมขบวนการ ทั้งปัจจัยที่เกิดขึ้นภายในจิตใจของผู้เข้ามามีส่วนร่วมเอง ดังเช่น ความรู้สึกเห็นอกเห็นใจต่อผู้ที่เผชิญความเดือดร้อน ความไม่พอใจต่อนโยบายของรัฐที่เป็นอยู่ ฯลฯ และปัจจัยภายนอกที่ผู้เข้ามามีส่วนร่วมเผชิญอยู่ดังเช่น ความเสี่ยงอันตรายจากการปราบปรามของรัฐ ช่องทางในการเข้าถึงผู้มีอำนาจในการตัดสินใจออกนโยบาย ฯลฯ นอกจากนี้ขบวนการทางสังคมต่างๆ ที่เกิดขึ้นจะประสบความสำเร็จได้ก็มิได้ขึ้นอยู่กับการระดมทรัพยากรตามทฤษฎีการระดมทรัพยากรแต่เพียงอย่างเดียว แต่ยังขึ้นอยู่กับปัจจัยสำคัญอีกอย่างหนึ่งคือการสร้างความหมายใหม่ๆ ให้กับสิ่งที่ขบวนการเรียกร้อง ซึ่งความหมายต่างๆ ที่ถูกสร้างขึ้นจะต้องมีความแตกต่างไปจากความหมายที่มีอยู่เดิมในสังคมเพื่อให้เกิดความสนใจและความตระหนักถึงสิ่งที่ขบวนการเรียกร้องและจะนำมาสู่การสนับสนุนจากส่วนต่างๆ ของสังคมในที่สุด

ดังนั้น การอธิบายการเกิดขึ้นของขบวนการทางสังคมในระยะต่อมา จึงเป็นการเชื่อมโยงมุมมองจิตวิทยาสังคมเข้ากับมุมมองการระดมทรัพยากรเข้าด้วยกัน ซึ่งเท่ากับเป็นการนำแนวทางวิเคราะห์ที่เกี่ยวข้องกับวัฒนธรรมกลับเข้ามาสู่การอธิบายขบวนการทางสังคมอีกครั้งหนึ่ง หลังจากที่มีมุมมองตามทฤษฎีพฤติกรรมร่วมแบบดั้งเดิม (classical collective behavior theory) ได้เสื่อมความนิยมลงไปดังที่กล่าวไว้

---

* การนำทฤษฎีใดทฤษฎีหนึ่งมาใช้เป็นหลักเพียงอย่างเดียว อาจทำให้ผลงานที่ได้มีข้อบกพร่องเนื่องจากทฤษฎีที่นำมาใช้มักจะเน้นไปที่แนวคิดใดแนวคิดหนึ่งเพียงอย่างเดียวทำให้เกิดการละเลยแนวคิดอื่นๆ ไป ทำให้เป็นจุดอ่อนของทฤษฎีได้ ดังนั้นจึงต้องมีการเชื่อมโยงทฤษฎีต่างๆ เข้าด้วยกัน เพื่อลดปัญหาดังกล่าว เห็นได้จากการนำทฤษฎีทางด้านจิตวิทยาสังคมมาขยายทฤษฎีการระดมทรัพยากร เพื่อช่วยให้การอธิบายเรื่องการเข้ามามีส่วนร่วม (participation) ในกิจกรรมต่างๆ ที่ขบวนการทางสังคมจัดขึ้น นอกจากนี้ยังมีการนำกรอบที่ใช้ในการระดม (mobilization frames) มาเชื่อมโยงกับโครงสร้างทางการเมืองเพื่อให้ทรัพยากรที่ขบวนการมีอยู่ถูกใช้อย่างมีประสิทธิภาพ ซึ่งประเด็นดังกล่าวสืบเนื่องมาจากข้อค้นพบที่ว่า ทรัพยากรที่ขบวนการมีอยู่จะถูกใช้อย่างมีประสิทธิภาพมากที่สุด ถ้าเรานำกลยุทธ์ที่สอดคล้องกับกรอบวาทกรรมหลัก (master frame) และโครงสร้างโอกาส (opportunity structure) มาใช้ ดูรายละเอียดแต่ละประเด็นตามลำดับใน Bert Klandermans. "Mobilization and Participation: Social-Psychological Expansions of Resource Mobilization Theory," *American Sociological Review* 49, 5: 583-600. และ Mario Diani, "Linking Mobilization Frames and Political Opportunities: Insights from Regional Populism in Italy," *American Sociological Review*. 61, 6 (December 1996): 1053-1069.

การกลับเข้ามาของมุมมองเชิงวัฒนธรรมในครั้งนี้นี้เกิดขึ้นเมื่อ David Snow และเพื่อนร่วมงานของเขาได้นำทฤษฎีกระบวนการสร้างกรอบวาทกรรม (framing process theory) เข้ามาใช้ในการอธิบายการเข้ามามีส่วนร่วมในขบวนการ (movement participation) ของผู้คนในสังคม โดยขยายมุมมองการวิเคราะห์กรอบวาทกรรม (frame analytic perspective) ของ Erving Goffman ที่ได้ให้นิยามว่า “กรอบ (frame)” หมายถึง “แผนผัง/แบบแผนในการตีความ (schemata of interpretation)” ซึ่งทำให้ปัจเจกชนสามารถ “กำหนดที่ตั้ง (locate) รับรู้ (perceive) ระบุ (identify) และจัดประเภท (label)” เหตุการณ์ต่างๆ ที่เกิดขึ้นในเนื้อที่ชีวิต (life space) ของพวกเขา รวมทั้งที่เกิดขึ้นในโลกอันกว้างใหญ่ด้วย⁶²

David Snow และ Robert Benford ได้กล่าวถึงงานที่นักเคลื่อนไหว (activists) ต้องทำในการสร้างกรอบวาทกรรมหลักๆ มีอยู่ 3 ประการ⁶³ คือ

ประการแรก การสร้างกรอบในการวินิจฉัยปัญหา (diagnostic framing) หมายถึง การนิยามปัญหา (problem) รวมถึงคุณลักษณะของความผิด (blame) หรือความเป็นเหตุเป็นผล (causality) ของความเดือดร้อน (grievances) ที่เกิดขึ้นจากปัญหาสังคมเพื่อให้ขบวนการมีเป้าหมายในการกระทำสิ่งต่างๆ เพื่อแก้ไขปัญหา ซึ่งการสร้างกรอบในขั้นตอนนี้จำเป็นต้องมีการตีความปัญหาสังคมที่เกิดขึ้นด้วย

ประการที่สอง การสร้างกรอบในการคาดคะเนทางออกของปัญหา (prognostic framing) หมายถึงการเสนอทางแก้ปัญหา รวมถึงแผนการ (strategies) ยุทธวิธี (tactics) ที่มีความเป็นไปได้และเหมาะสมกับปัญหาที่ขบวนการได้นิยามเอาไว้เพื่อให้ขบวนการประสบความสำเร็จตามเป้าหมายที่วางเอาไว้ ซึ่งทางออกของปัญหาอาจมีการนำเสนอไว้หลากหลายหนทาง ถึงแม้ว่าจะเป็นการนำเสนอของขบวนการเดียวกันก็ตาม

ประการที่สาม การสร้างกรอบในการจูงใจ (motivational framing) หมายถึง การสร้างเครื่องมือต่อสู้ (arms) และคำชี้แจงเหตุผล (rationale) เพื่อใช้ในการกระทำของขบวนการ ซึ่งเครื่องมือต่อสู้ดังกล่าวสามารถเตรียมขึ้นมาจากการใช้ถ้อยคำที่กระตุ้นจิตใจ (vocabulary of motives) ให้ประชาชนออกมาก่อการตามวิธีแก้ปัญหาที่ขบวนการเสนอเอาไว้ ซึ่งการสร้างกรอบในการจูงใจ

⁶² Erving Goffman. (1974). *Frame Analysis* Cambridge: Harvard University Press, p. 21. cited in David A. Snow, E. Burke Rochford, Jr., Steven K. Worden and Robert D. Benford. “Frame Alignment Process. Micromobilization and Movement Participation,” *American Sociological Review*, 51 (August 1986): 464.

⁶³ David A. Snow and Robert D. Benford. (1988). “Ideology, Frame Resonance, and Participant Mobilization” in *From Structure to Action*. Eds. Bert Klandermans, Hanspeter Kriesi, and Sidney Tarrow. eds. Greenwich. CT: JAI Press, pp. 197-218. อ้างใน เอกพล เสียงดัง. เรื่องเดิม. หน้า 26-27.

ดังกล่าวจำเป็นต้องคำนึงถึงประสบการณ์ที่มีอยู่ร่วมกัน (collective experience) ของประชาชนเหล่านั้นด้วย

นอกจากนี้ William Gamson⁶⁴ ได้กล่าวถึงกรอบที่ขบวนการทางสังคมใช้ว่ามีทั้งหมด 3 ชนิดคือ กรอบที่ใช้สรุปปัญหาสังคม (aggregate frames) กรอบที่แสดงถึงความสอดคล้องกันของปัญหา (consensus frames) และกรอบการกระทำร่วม (collective action frames) ซึ่งความหมายของกรอบแต่ละชนิดมีดังต่อไปนี้

กรอบที่ใช้สรุปปัญหาสังคม (aggregate frames) หมายถึง กรอบที่ใช้นิยามประเด็นต่างๆ (issues) ที่เกิดขึ้นว่าประเด็นใดบ้างเป็นปัญหาสังคมและกำหนดความรับผิดชอบให้กับผู้คนต่างๆ ที่ได้รับข้อความของกรอบการกระทำใดๆ ที่เกี่ยวข้องกับปัญหา

กรอบที่แสดงถึงความสอดคล้องกันของปัญหา (consensus frames) หมายถึง กรอบที่นิยามปัญหาสังคมต่างๆ ที่เกิดขึ้นให้เป็นปัญหาเดียวกัน ซึ่งปัญหาเหล่านี้สามารถถูกแก้ไขได้โดยการกระทำร่วม (collective action) แต่กรอบที่ใช้นี้ยังไม่มีกระบวนการถึงอัตลักษณ์ของกลุ่มผู้กระทำกรกระทำร่วมอย่างชัดเจนเหมือนกับกรอบการกระทำร่วมที่จะกล่าวถึงต่อไป

กรอบการกระทำร่วม (collective action frames) หมายถึง กรอบที่นิยามปัญหาทั้งหมดที่เกิดจากความเข้าใจผิดในเนื้อหาของปัญหาที่เกิดขึ้นและอาจเกิดขึ้น โดยมีสาเหตุจากบุคคลหนึ่งที่สามารถพิสูจน์ได้ (identifiable actor) ว่าเป็นใคร ซึ่งในกรอบที่ใช้นี้จะมีการสถาปนาความสัมพันธ์ที่ขัดแย้งกันระหว่าง “พวกเรา (us)” ซึ่งหมายถึงสมาชิกของขบวนการทางสังคมที่ใช้การกระทำร่วมในการแก้ไขปัญหากับ “พวกเขา (they)” ซึ่งหมายถึงผู้กระทำการที่เป็นต้นเหตุของปัญหา

อย่างไรก็ตาม กรอบต่างๆ (frames) ที่ขบวนการทางสังคมสร้างขึ้นมาอาจจะไม่สามารถประสบผลสำเร็จตามเป้าหมายที่วางไว้ (โดยเฉพาะในแง่ของการระดมผู้คนให้เข้ามามีส่วนร่วมในขบวนการทางสังคม) ถ้าขบวนการทางสังคมขาดกระบวนการจัดวางกรอบ (frame alignment processes) เพราะกระบวนการดังกล่าวจะช่วยเชื่อมโยงความเชื่อ/แนวโน้มในการตีความ (interpretive orientations) ของปัจเจกบุคคลกับองค์กรของขบวนการทางสังคมเข้าด้วยกันซึ่งกระบวนการจัดวางกรอบนั้นประกอบด้วยกระบวนการย่อยๆ จำนวน 4 กระบวนการ คือ กระบวนการเชื่อมโยงกรอบวาทกรรม (frame bridging) กระบวนการเพิ่มรายละเอียดให้กับกรอบวาทกรรมที่ใช้ (frame amplification) กระบวนการขยายกรอบวาทกรรม (frame extension) และกระบวนการเปลี่ยนรูปของกรอบวาทกรรม (frame transformation)

---

⁶⁴ Fisher. K. “Locating Frames in the Discursive Universe,” *Sociological Research Online*. 2, 3 (1997): 8. Available from: <http://www.socresonline.org.uk/sicresibkub2/2/3/4.html> . Accessed Jan 9, 2014. อ้างใน เอกพล เสียงดัง. เรื่องเดิม. หน้า. 28-29.

กระบวนการจัดวางกรอบวาทกรรมดังกล่าวจะช่วยให้กรอบวาทกรรมที่ขบวนการแต่ละขบวนการสร้างขึ้นสามารถเข้าไปสู่พื้นที่สาธารณะทางความคิด (public sphere) ได้โดยมีเป้าหมายที่การเข้าไปมีอิทธิพลต่อการสร้างจิตสำนึกและการตระหนักรู้ถึงปัญหาของสาธารณชน เพื่อระดมผู้คนเข้ามามีส่วนร่วมในขบวนการ ซึ่งหนทางที่กรอบวาทกรรมต่างๆ จะเข้าไปสู่พื้นที่สาธารณะทางความคิดดังกล่าวได้นั้นอาจเกิดจากการปฏิสัมพันธ์แบบตัวต่อตัว (face-to-face interaction) หรืออาจผ่านทางสื่อ (media) ต่างๆ ดังเช่น โทรทัศน์ วิทยุ หนังสือพิมพ์ หนังสือ บทความ หรือวรรณกรรมต่างๆ ฯลฯ โดยเฉพาะหนทางหลังนี้ขบวนการทางสังคมควรให้ความสำคัญอย่างยิ่งเพราะถือเป็นปัจจัยสำคัญต่อความสำเร็จของขบวนการทางสังคม แม้ว่าขบวนการทั้งหลายเหล่านี้จะต้องเผชิญกับปัญหาอันเกิดมาจากปฏิสัมพันธ์ที่มีกับสื่อหลายประการ ดังเช่น ปัญหาความไม่เป็นกลางของสื่อ อันเนื่องมาจากสื่อต่างๆ มีความสามารถในการนำเสนอข้อมูลแตกต่างกัน ดังนั้นสื่อจึงต้องเลือกข้อมูลที่น่าสนใจและตรงกับความต้องการของสาธารณชน⁶⁵ นอกจากนี้ยังมีปัญหาอันเกิดมาจากปฏิสัมพันธ์ระหว่างขบวนการทางสังคมกับสื่อที่มีลักษณะไม่สมมาตรกัน (asymmetry) อีกด้วย⁶⁶ อย่างไรก็ตาม แม้ว่าขบวนการทางสังคมจะต้องเผชิญกับปัญหาหลายประการดังกล่าว แต่ขบวนการทางสังคมก็ยังคงต้องการสื่อ (media) โดยมีจุดมุ่งหมายหลักๆ อยู่ 3 ประการ คือ ประการแรก ขบวนการทางสังคมจำเป็นต้องใช้สื่อเป็นเครื่องมือในการระดม (mobilization) ทรัพยากรต่างๆ เข้าสู่ขบวนการ ประการที่สอง ขบวนการทางสังคมสามารถใช้สื่อเป็นตัวกลางในการให้เหตุผล (validation) ในการเคลื่อนไหวเรียกร้องตามประเด็นปัญหาต่างๆ ที่ขบวนการเผชิญอยู่ และประการสุดท้าย สื่อที่เผยแพร่ข่าวการเคลื่อนไหวของขบวนการทางสังคมจะช่วยให้ขอบข่ายของความขัดแย้ง (scope of conflict) ถูกขยายกว้างออกไป ซึ่งอาจจะทำให้มีบุคคลที่สามซึ่งเห็นอกเห็นใจขบวนการหรือประสบปัญหาเช่นเดียวกันเข้ามาเคลื่อนไหวร่วมกับขบวนการมากขึ้นก็ได้⁶⁷

อย่างไรก็ตาม การเข้าไปยึดกุมพื้นที่สาธารณะทางความคิดของขบวนการทางสังคมก็ต้องเผชิญกับอุปสรรคต่างๆ ที่เกิดจากกระบวนการแข่งขัน (competitive process) ทั้งที่เกิดขึ้นภายนอกและภายในขบวนการ⁶⁸ การแข่งขันที่เกิดขึ้นภายนอกนั้นก็คือ “การต่อสู้ในการสร้างกรอบวาทกรรม (framing contest)” ซึ่งหมายถึงการต่อสู้ระหว่างกรอบวาทกรรมที่ขบวนการต่างๆ สร้างขึ้นมากับกรอบวาทกรรมที่ขบวนการโต้กลับ (counter movements) สร้างขึ้นมาเพื่อแย่งชิงการสนับสนุนจากผู้คนและทรัพยากรที่มีอยู่ในสังคมให้เข้ามาสู่ขบวนการของตน ยิ่งกว่านั้นขบวนการต่างๆ ยังต้องผ่านการแข่งขันในการสร้างกรอบวาทกรรมภายในขบวนการ (intramovement contest) ขององค์กรของ

⁶⁵ เอกพล เสียงตั้ง. เรื่องเดิม. หน้า. 29.

⁶⁶ เรื่องเดิม.

⁶⁷ เรื่องเดิม. หน้า. 28-29.

⁶⁸ เรื่องเดิม. หน้า. 29.

ขบวนการต่างๆ⁶⁹ (movement organization) ในเรื่องกลยุทธ์ (tactics) และเป้าประสงค์ (goals) ของขบวนการอีกด้วย และเนื่องจากการสร้างกรอบวาทกรรม (cultural framing) เป็นเรื่องของการสร้างวาทกรรมหรือวาทกรรมการเมือง

4) แนวคิดเกี่ยวกับวาทกรรม การสร้างวาทกรรมและการวิเคราะห์วาทกรรม

ในแง่ของหลักการเมื่อกล่าวถึง “วาทกรรม” (discourse) โดยทั่วไปเราไม่สามารถหาความหมายหรือคำจำกัดความ หรือนับความหมายที่ตายตัวได้ แม้แต่ Foucault เองก็ยังไม่เคยกล่าวถึงความหมายนัยของมันอย่างชัดเจน มีเพียงแต่การให้คำอธิบายอย่างกว้างๆ และหากจะมีการกล่าวถึงก็จะมีกรกล่าวพาดพิงถึงวาทกรรมในรูปของความสัมพันธ์กับแนวคิดอื่นๆ อาทิเช่น แนวคิดเกี่ยวกับภาษา (language) แนวคิดเกี่ยวกับอำนาจ (power) ความรู้ (knowledge) และความจริง (reality)

ผู้ที่พยายามจะเสาะหาแก่นแท้หรือความจริงของวาทกรรมและพยายามให้คำจำกัดความหรือให้คำนิยามของคำว่าวาทกรรมนั้น จึงเป็นแต่เพียงการสร้างความหมายที่อาจเป็นไปได้อันหนึ่งของวาทกรรมเท่านั้น แต่ที่สำคัญแม้จะมีการอ้างอิงจากงานของนักคิดที่เป็นต้นแบบและพยายามจะคงความสำคัญเอาไว้ แต่ก็ไม่สามารถหลีกเลี่ยงการตีความ (interpretation) ตามความเข้าใจของตัวเองไปได้

แต่ตามความเป็นจริงแล้วแนวคิดเกี่ยวกับวาทกรรมไม่ใช่เรื่องยากแก่การเข้าถึงหรือเป็นสิ่งที่อยู่เหนือความเข้าใจ การที่ Foucault ไม่ได้อธิบายวาทกรรมในแบบของการให้คำจำกัดความหรือความหมายแต่กลับอธิบายในรูปของความสัมพันธ์นั้นอาจเป็นไปได้ว่าเพื่อให้เกิดความสอดคล้องกับแนวทางการศึกษาที่ Foucault พยายามจะทำให้กลายเป็นระเบียบวิธีการศึกษาแบบใหม่ที่ไม่ดำเนินรอยตามวิธีการแสวงหาความรู้และการอธิบายปรากฏการณ์ต่างๆ ตามวิธีการทางวิทยาศาสตร์ที่มีอยู่ ซึ่งทำให้ตัว Foucault ได้รับการจัดว่าเป็นนักคิดในกลุ่มหลังสมัยใหม่นิยม (Post modernism)⁷⁰

อีกประการหนึ่งเพื่อให้เกิดความแตกต่างจากการศึกษาวาทกรรมแบบเดิมๆ ที่ผ่านมาแม้วิธีการศึกษาของ Foucault จะยังไม่สามารถสถาปนาตัวเองขึ้นเป็น “A New Discipline” ได้ อย่างไรก็ตามแท้จริงแต่ก็ไม่อาจปฏิเสธได้ว่า Foucault เป็นผู้กระตุ้นให้เกิดการให้วาทกรรมเป็นเครื่องมือในการอธิบายพฤติกรรมของมนุษย์

ในแง่ของหลักการงานศึกษาเกี่ยวกับวาทกรรมนั้นมักจะได้รับความเข้าใจว่าเป็นหน้าที่ของนักภาษาศาสตร์ซึ่งในระยะแรกสนใจและให้ความสำคัญกับภาษาในฐานะตัวแทน (representativeness) ในการระบุชื่อคน วัตถุ หรือสิ่งของที่เป็นรูปธรรมตามทฤษฎีของพวกประจักษ์นิยม (empiricism) ซึ่งภาษาโดยนัยนี้จึงคล้ายกับเป็นเพียงเครื่องมือของมนุษย์ในการสื่อสารเท่านั้น

แต่ในระยะเวลาดต่อมา นักภาษาศาสตร์ได้หันมาให้ความสนใจกับอภิปรัชญาของภาษาที่มีต่อความคิดและพฤติกรรมของมนุษย์มากขึ้น พวกเขาเห็นว่าภาษาไม่ใช่เพียงการสะท้อนภาพความจริง

⁶⁹ เรื่องเดิม. หน้า. 29.

⁷⁰ Hubert L. Dreyfus and Paul Rabinow. (1982). “Introduction.” in *Michel Foucault Beyond Structuralism and Hermeneutics*. Chicago: Harvester Press Limited.

หากแต่เป็นเรื่องของการให้ความหมายหรือการประกอบสร้างความเป็นจริง (social construction of reality) ให้กับบางสิ่งบางอย่างไป ในขณะที่เดียวกันอาจมีนัยหรือมีความหมายว่า สิ่งต่างๆ จะมีตัวตน คุณค่าและความหมาย หรือจะสามารถเข้าใจได้ก็ต่อเมื่อผ่านกระบวนการการให้ความหมายซึ่งมีภาษา เป็นตัวเชื่อมโยง โดยกระบวนการดังกล่าวเรียกได้ว่าเป็นจุดเริ่มต้นของการวิเคราะห์และการศึกษาวาทกรรมที่ไม่ได้มีนัยที่หมายถึงแต่ตัวภาษาเพียงอย่างเดียวเท่านั้น หากแต่รวมถึงวิธีการเลือกและเรียบเรียงคำต่างๆ ในถ้อยคำการอธิบายปรากฏการณ์หรือเหตุการณ์หรือความเป็นจริงที่เกิดขึ้นที่ไปมีผลอย่างไรต่อโลกทัศน์ของมนุษย์ (Human – beings' I world)⁷¹

การวิเคราะห์วาทกรรมของ Foucault

การวิเคราะห์วาทกรรมของ Foucault มีความพยายามที่จะหลีกเลี่ยงวิธีการแบบเดิมๆ ที่ผ่านมา ไม่ว่าจะเป็นของพวกโครงสร้างนิยม (structuralists) หรือพวกปรากฏการณ์⁷² นิยมที่เน้นการตีความ (interpretation) หรือการแสวงหาความหมายทั้งหลาย ความสนใจของ Foucault ดังที่ได้กล่าวมาข้างแล้วว่าอยู่ที่การวิจารณ์และการพยายามแทนที่วิธีการแสวงหาความรู้ทางวิทยาศาสตร์ โดยเน้นไปที่ศาสตร์แห่งการศึกษามนุษย์ หรือมนุษยศาสตร์โดยตรง งานชิ้นแรกๆ ของ Foucault ส่วนใหญ่เป็นการศึกษาเชิงประวัติศาสตร์ที่จะกล่าวถึงสถาบันที่ทำหน้าที่ในการเยียวยาและบำบัดโรคทางจิต หรือหน่วยงานทางจิตเวชทั้งหลาย โดยเน้นไปที่ภาคปฏิบัติการเชิงวาทกรรม (discursive practice) ของสถาบันต่างๆ เหล่านี้ ซึ่งในที่นี้ไม่ได้หมายถึงการกล่าวคำประกาศ ถ้อยแถลงแบบธรรมดาทั่วไปในชีวิตประจำวัน แต่หมายถึงถ้อยแถลงที่ผู้เชี่ยวชาญทั้งหลายแสดงออกมา

โดยทั่วไปความหมายของถ้อยแถลง (statement) มักจะตั้งอยู่บนฐานความเข้าใจที่รับรู้กันโดยทั่วไปส่วนหนึ่ง นั่นก็คือยังมีความเกี่ยวข้องกับเรื่องของการใช้ภาษา คำพูด ข้อเขียนรวมถึงการใช้รูปภาพหรือสัญลักษณ์ต่างๆ

แต่ที่ Foucault ได้ทำให้มีความหมายแตกต่างออกไปก็คือ การที่กล่าวเน้นว่าถ้อยแถลงจะกลายเป็นความจริง หรือเป็นสิ่งที่ถูกต้องก็ต่อเมื่อได้รับการให้ข่าวสารข้อมูลที่ได้รับการยืนยันให้เห็นอย่างประจักษ์ชัดแจ้ง หรือทดสอบจากสถาบัน/บุคคลที่มีอำนาจที่มีความชอบธรรม อาทิเช่น ถ้าใครคนหนึ่งกล่าวว่า “ฝนกำลังจะตกเพราะท้องฟ้ามีเมฆครึ้มไปหมด” ถ้อยแถลงหรือคำกล่าวนี้อาจจะเป็น

⁷¹ Louise Phillips & Mananne W. Jorgensen. (2002). *Discourse Analysis as theory and Method*. London: Sage Publications. Ltd., pp.1-2. And Louise Phillips & Mananne W. Jorgensen. 1999. *Applied Discourse Analysis Social & Psychological interventions*, ed. Carta Willig. Buckingham: Open University Press.. p.2.

⁷² แนวคิดแบบปรากฏการณ์นิยมในที่นี้ไม่ได้หมายถึงแนวคิดของพวกปรากฏการณ์นิยมแบบ transcendental phenomenology เช่น Edmund Husserl ที่อธิบายว่ากิจกรรมทุกอย่างของมนุษย์นั้นถูกให้ความหมายโดยสิ่งที่อยู่เหนือความเข้าใจหรืออัตตาที่ทำงานโดยอัตโนมัติภายในตัวของมนุษย์เอง (autonomous and transcendental ego)

ถ้อยคำที่ธรรมดาทั่วไป แต่ถ้าวลีดังกล่าว กล่าวโดยนักพยากรณ์อากาศอาชีพมันก็จะกลายเป็นถ้อยคำ หรือถ้อยแถลงที่ดูจริงจัง ขณะเดียวกันถือได้ว่าจะเป็นจริงขึ้นมาทันที ที่สำคัญยิ่งไปกว่านั้นก็คือ ถ้อยแถลง หรือคำกล่าวจริงจังเหล่านี้มักได้รับการอ้างถึงในฐานะความรู้ ซึ่งมีนัยหรือมีความหมายว่ามันจะกลายเป็น หัวข้อในการศึกษามักจะได้รับการกล่าวชี้ผ่านการวิจารณ์ การถกเถียงเชิงวิชาการ และถ่ายทอดต่อในพื้นที่สาธารณะ (public sphere) อื่นๆ จนกลายเป็นบรรทัดฐานในการวัดคุณค่าของสิ่งต่างๆ⁷³

โดยทั่วไปสถาบันที่มีหน้าที่อย่างไม่เป็นทางการในการทดสอบหรือประทับตรา (Label) ให้กับถ้อยแถลงใดๆ ให้กลายเป็นความเห็นจริงหรือกลายเป็นความรู้ที่สำคัญของสังคมนั้น Foucault ได้นำมาอธิบายอีกครั้งในรูปของกฎเกณฑ์ (rules) ที่คอยกำกับหรือหากจะพูดให้ถูกต้องคือการวางเงื่อนไขว่าถ้อยแถลงใดบ้างที่มีเหตุผลสมควรจะได้รับการกล่าวถึง ควรที่จะต้องให้ความสำคัญ ใครควรจะเป็นผู้กล่าวถ้อยแถลงดังกล่าว และในเวลาใด⁷⁴

เกี่ยวกับเรื่องนี้ Foucault ยังได้กล่าวอีกว่าบ่อยครั้งที่การพูดความจริงนั้นไม่มีประโยชน์ ทั้งนี้เพราะการจะทำให้ (ผู้อื่น) เชื่อว่าสิ่งที่พูดเป็นความจริงได้ก็ต่อเมื่อต้องปฏิบัติตามกฎบางอย่างที่คอยกำกับควบคุมและแน่นอน กฎนั้นต้องได้รับการคำนึงถึงหรือได้รับการกระตุ้นให้ทำงานทุกครั้ง⁷⁵ ได้มีการมองในมุมกลับกันกฎเกณฑ์ดังกล่าวได้ทำการกีดกันเอาถ้อยแถลงที่ (ถูกทำให้มีความเป็นไปได้ว่า) ไม่มีนัยสำคัญออกไป⁷⁶

ในแง่ดังกล่าวความสัมพันธ์ของ “วาทกรรม” กับถ้อยแถลงมักเป็นไปในลักษณะที่ว่า วาทกรรมนั้นเปรียบเสมือนหน่วยที่ใหญ่ที่สุดหรือระบบความสัมพันธ์ของถ้อยแถลงหลายๆ ถ้อยแถลง ส่วนถ้อยแถลงทั้งหลายนั้นก็คือองค์ประกอบของวาทกรรม⁷⁷

จากการอธิบายว่าถ้อยแถลงหรือระบบของถ้อยแถลงทั้งหลายจะปรากฏ มีอยู่ หรือมีนัยสำคัญขึ้นมาได้ก็ต่อเมื่อมีกฎเกณฑ์บางอย่างคอยควบคุม ซึ่งในเวลาต่อมา Foucault มักจะใช้คำว่า “การวางเงื่อนไข” หรือ “การกำหนดความสัมพันธ์” แทนนั้นทำให้แนวคิดของ Foucault ได้รับการวิพากษ์วิจารณ์ว่าไม่แตกต่างกับพวกโครงสร้างนิยมเพียงแต่ Foucault ยังไม่ละทิ้งเรื่องของความหมายของถ้อยแถลงหรือองค์ประกอบของระบบอย่างสิ้นเชิงเหมือนพวกโครงสร้างนิยม เกี่ยวกับเรื่องดังกล่าว Foucault ได้พยายามอธิบายว่ากระบวนการทางวาทกรรมหรือภาคปฏิบัติวาทกรรมนั้นได้ทำให้เกิดความหมายที่ยิ่งใหญ่และมั่นคงที่สุด นั่นก็คือการทำให้ถ้อยแถลงที่แสดงออกนั้นกลายเป็นความจริงหรือ

⁷³ Michel Foucault. (1972). *The Archaeology of knowledge*, trans. By A.M. Sheridan Smith. New York: Harper Colophon pp. 14 – 15, 118 – 20

⁷⁴ *Ibid.*, pp.118 – 20, 14-15.

⁷⁵ *Ibid.*, p.224.

⁷⁶ *Ibid.*, pp.39.

⁷⁷ *Ibid.*, pp.80.

เป็นความรู้ และในขณะเดียวกันความเป็นจริงหรือความรู้อันนั้นก็กลับมาเป็นตัวผลิตซ้ำ กำกับ ควบคุม แพร่กระจาย และอนุญาตให้ถ้อยแถลงบางอย่างสามารถปฏิบัติไปได้ต่อไป⁷⁸

ในแง่ของหลักการวิธีการวิเคราะห์ถ้อยแถลงหรือการพยายามค้นหาเงื่อนไขของการมีอยู่ของถ้อยแถลงชนิดต่างๆ นั้น ต้องเกี่ยวข้องกับการสืบหาข้อมูลเชิงประวัติศาสตร์ Foucault จึงเรียกมันว่า “Archaeology” หรือ “วิธีวิทยาแบบโบราณคดีศึกษา”⁷⁹

เป้าหมายของ “Archaeology” ก็คือ การอธิบายให้เห็นว่าถ้อยแถลงต่างๆ มีขอบเขตอยู่ในหน่วยงานไหนหรือหน้าที่อันใด วิเคราะห์ให้เห็นเงื่อนไขที่ทำให้หน้าที่ต่างๆ เหล่านั้นปฏิบัติได้ ชี้ให้เห็นว่าพื้นที่ใดบ้างที่ถ้อยแถลงเหล่านี้มีโอกาสเข้าไปเกี่ยวข้องด้วย และพื้นที่ต่างๆ เหล่านี้เชื่อมต่อกันอย่างไร⁸⁰

อย่างไรก็ตาม การที่ Foucault พยายามที่จะทำให้ “Archaeology” กลายเป็นระเบียบแบบแผนอันใหม่ในการตีแผ่ให้เห็นถึงระบบการทำงานของวาทกรรมโดยเฉพาะวาทกรรมที่ได้รับความน่าเชื่อถือและยากแก่การโค่นล้มทางวิทยาศาสตร์ ทำให้ Foucault ต้องอธิบายรูปแบบความสัมพันธ์ของถ้อยแถลงแต่ละอันรวมถึงกฎเกณฑ์ที่ควบคุม และตัวระบบที่ Foucault อ้างถึงอย่างละเอียดมากขึ้น

การปรับเปลี่ยนไม่ถึงกับเปลี่ยนแปลงคำอธิบายที่ผ่านมาทั้งหมดของ Foucault โดยสิ้นเชิงนั้นมีผลทำให้ Foucault ได้ชุดของคำอธิบายเกี่ยวกับวาทกรรมเพิ่มเติม ซึ่งเขาเรียกว่า การวิเคราะห์การก่อตัวของวาทกรรม

จากที่กล่าวถึงแนวคิดเกี่ยวกับวาทกรรมอาจจะมีคำถามว่า “ทำไมต้องวาทกรรม” คำถามดังกล่าวมีนัยที่แฝงอยู่เป็นสองนัยด้วยกัน⁸¹ นัยแรกเป็นคำถามที่มีความเกี่ยวเนื่องกับชื่อเรียกคำว่า “discourse” ในภาษาอังกฤษ ในแวดวงนักวิชาการไทยโดยเฉพาะนักภาษาศาสตร์ทราบเป็นอย่างดีว่า คำนี้มีชื่อเรียกในภาษาไทยอยู่หลายคำด้วยกันและเกิดเป็นความสับสนไม่น้อยว่าควรจะใช้คำใด อาทิเช่น วจาณะ สัมพันธสาร เป็นต้น

นัยที่สองเป็นคำถามที่มุ่งไปที่เหตุแห่งการใช้วาทกรรมเป็นเครื่องมือในการมองสังคม เป็นคำถามเกี่ยวเนื่องกับคุณลักษณะและบทบาทของวาทกรรม ทำไมจึงเชื่อว่าวาทกรรมจะเป็นเครื่องบ่งบอกเรื่องราวทางสังคมได้ การจะไขความกระจ่างให้แก่ทั้งทั้งสองนี้จำเป็นต้องเข้าใจลักษณะ

⁷⁸ *Ibid.*, pp.39.

⁷⁹ *Ibid.*, pp.115.

⁸⁰ *Ibid.*, pp. 99.

⁸¹ กฤษดาวรรณ หงส์ดารมภ์ และจันทิมา เอี่ยมานนท์. (2549). “บทบรรณาธิการ ภาษา วัฒนธรรม และวาทกรรม” ใน กฤษดาวรรณ หงส์ดารมภ์ จันทิมา เอี่ยมานนท์ (บก.) *มองสังคมผ่านวาทกรรม* กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

และบทบาทของวาทกรรมอย่างถ่องแท้เสียก่อน จึงจะทำให้เข้าใจถึงความคิดที่ว่าเหตุใดจึงเรียกว่าวาทกรรมและเชื่อว่าวาทกรรมจะช่วยมองสังคม

ความหมายของวาทกรรมในภาษาอังกฤษ คำว่า “discourse” มีความหมายเป็น 2 มิติด้วยกัน คือ มิติว่าด้วยเรื่องภาษากับมิติว่าด้วยเรื่องสังคมและวิถีปฏิบัติ James Paul Gee ได้แยกคำนี้เป็น 2 นัยที่แตกต่างกัน ได้แก่ “discourse” (with little ‘d’) เมื่อต้องการจะกล่าวถึงมิติด้านภาษาซึ่งตรงกับภาษาไทยคือคำว่า ข้อความต่อเนื่อง วจนะ สัมพันธสาร กับ “Discourse” (with big ‘D’) เมื่อต้องการจะเน้นมิติทางสังคมและวิถีปฏิบัติที่สัมพันธ์กับภาษาและการใช้ซึ่งตรงกับภาษาไทยว่าวาทกรรม ในแง่ของหลักการ “วาทกรรม” มี 2 มิติดังนี้คือ⁸²

1. วาทกรรมในมิติทางภาษา

ในเชิงโครงสร้างแล้ว ภาษาเป็นระบบที่ประกอบด้วยหน่วยต่างๆ ที่มีลำดับชั้น ตั้งแต่หน่วยที่เล็กที่สุดไปถึงหน่วยที่ใหญ่ที่สุดตามลำดับคือ หน่วยเสียง หน่วยคำ อนุพยางค์ ประโยค ในแง่ของการพูด

หากเป็นในแง่การเขียนก็จัดว่าหน่วยคำเป็นหน่วยที่เล็กที่สุด นักภาษาศาสตร์ในมุมมองเช่นนี้จึงมักจัดวาทกรรมเป็นหน่วยทางภาษาที่ใหญ่กว่าประโยคหรืออยู่ในลำดับชั้นที่เหนือกว่าประโยคตามที่นักภาษาศาสตร์คนแรกที่เสนอความคิดนี้ คำพูดหรือข้อเขียนที่คนเราใช้กันอยู่จริงนั้น มีความหมายและปรากฏสัมพันธ์กันไประยะไกลกว่าเพียงประโยคประโยคเดียว จึงทำให้เกิดมีการเรียกว่า “ข้อความต่อเนื่อง” การศึกษาหน่วยทางภาษานี้หากศึกษาจากข้อมูลที่เป็นคำพูด ผู้ที่ศึกษาวิเคราะห์ในแนวนี้ก็มักใช้คำเรียกว่า “วจนะ”

ส่วนผู้ที่สนใจศึกษาในแง่ความสัมพันธ์ของคำพูดหรือข้อเขียน รวมทั้งความเป็นเอกภาพภายในหน่วยทางภาษาที่สูงกว่าประโยคก็มักใช้คำว่า “สัมพันธสาร” การมองที่ตัวข้อมูลภาษาเช่นนี้จึงทำให้โดยทั่วไปวาทกรรมมีความหมายเท่ากับ “ตัวบท” (Text) ที่ประกอบไปด้วยรูปภาษาที่มีความสัมพันธ์ระหว่างกันภายใน “ตัวบท” เดียวกัน เป็นการวิเคราะห์รูปแบบ เนื้อหา ความสัมพันธ์ และโครงสร้างของรูปภาษาที่เป็นองค์ประกอบในตัวบท

การวิเคราะห์วาทกรรมในมุมมองเช่นนี้จึงเป็นเรื่องเดียวกับที่เรียกว่า การวิเคราะห์ตัวบท(textual analysis) ซึ่งก็มีอาจปฏิเสธได้ว่าการศึกษวิเคราะห์ในแนวนี้ทำให้การตอบคำถามเกี่ยวกับปรากฏการณ์ต่างๆ ทางภาษาชัดเจนและกระจ่างขึ้นในหลายประเด็น เช่น การเชื่อมโยงทั้งรูป ภาษา และความหมาย รวมไปถึงการจัดประเภทถ้อยคำและข้อเขียนเป็นนิทานหรือเรื่องเล่า การแสดงทรรศนะ การโน้มน้าว เป็นต้น

⁸² กฤษดาวรรณ หงส์ดารมภ์ และจันทิมา เอี่ยมานนท์. (2549). “บทบรรณาธิการ ภาษา วัฒนธรรม และวาทกรรม”. *อ้างแล้ว*

มุมมองเชิงหน้าที่ทางการสื่อสารของภาษาได้ทำให้การศึกษาวาทกรรมขยายขอบเขตไปสู่การใช้ภาษาในสถานการณ์ที่เป็นจริง มุ่งตอบคำถามว่ามนุษย์ใช้ภาษาอย่างไรที่จะสื่อความหมายและให้ข้อมูลเกี่ยวกับโลก ตัวมนุษย์เอง เป็นต้น

2. วาทกรรมในมิติทางสังคม

แนวความคิดที่มองภาษาในสภาพเป็นพลวัตที่อยู่ท่ามกลางวิถีปฏิบัติสัมพันธ์ทางสังคมได้เปิดทางให้ผู้ใช้งานภาษาและบริบททางสังคม วัฒนธรรม เข้ามามีบทบาทมากขึ้นในการพิจารณากิจกรรมการสื่อสาร อันเป็นการโต้กับกระแสการมองภาษาที่เป็นสถานะคงตัวอยู่ในระบบและอยู่ในฐานะคลังข้อมูลแห่งการศึกษาสภาพและลักษณะที่เป็นอยู่ในโครงสร้างภายในระบบ มุมมองกระแสหลักทางภาษาที่ได้รับอิทธิพลจาก Saussure และ Chomsky ได้ถูกวิพากษ์วิจารณ์ว่าทำให้เกิดการแยกพิจารณาภาษาออกจากสังคมและจากผู้ใช้ภาษา ทำให้ภาษาดูเหมือนอยู่ในโลกแห่งการสมมติ แม้กระทั่งผู้ใช้ภาษาก็ยังถูกทำให้เป็นอุดมคติ ห่างไกลไปจากโลกแห่งความเป็นจริง กระแสหนึ่งของความคิดนี้เกิดขึ้นในช่วงทศวรรษที่ 30 นักคิดชาวรัสเซีย มิคาอิล บาคติน (Michail Bakhtin) ได้โต้แย้งแนวคิดทวิลักษณ์ (dualism) ทางภาษาและความสัมพันธ์แบบทิศทางเดียว ของ Saussure ที่ตัว Saussure เชื่อว่าภาษามีความเป็นพหุลักษณะที่อยู่ในกระแสการปฏิสัมพันธ์ของบุคคลในการกระทำที่คนปฏิบัติต่อโลก ต่อคนอื่นซึ่งกันและกัน โดยวาทกรรมอยู่ในรูปตัวแทนทางความคิดที่ผ่านทางภาษาและสัญลักษณ์ นั่นคือ วาทกรรมเกิดขึ้นเพราะการปฏิสัมพันธ์ของคนในสังคม ขณะเดียวกันโครงสร้างและระบบทางสังคมก็มีผลต่อวิถีปฏิบัติของคนด้วย ซึ่งเท่ากับว่าวาทกรรมที่มีอยู่แวดล้อมก็ส่งผลต่อการกระทำของมนุษย์ด้วยเช่นกัน วาทกรรมจึงต้องเกี่ยวข้องกับระบบและโครงสร้างทางสังคม วัฒนธรรม ซึ่งจะมีเรื่องของอำนาจและอุดมการณ์ แอบแฝงอยู่ การศึกษาวาทกรรมจึงทำให้เป็นหนทางหนึ่งที่ทำให้มองเห็นและเข้าใจสังคมและโลกมากยิ่งขึ้น

การใช้คำเรียกว่า “วาทกรรม” จึงบ่งบอกอยู่โดยนัยว่าต้องการที่จะให้ความสำคัญกับมิติทางสังคมดังที่กล่าวมาข้างต้น แต่กระนั้นก็จะไม่ละเลยกับมิติทางภาษา เพราะยังมีความเชื่อว่าเครื่องมือและกลวิธีทางภาษาสามารถช่วยถอดรหัสความคิดความเข้าใจไปสู่เรื่องราวอันซับซ้อนของชีวิตและสังคมได้ การวิเคราะห์ตัวบทจากระดับปัจเจกควบคู่ไปกับการวิเคราะห์ตีความระดับวาทกรรมจะให้ความรู้และการใช้เครื่องมือทางภาษาสอดประสานร้อยรัดไปกับแนวคิดและวิธีการทางสังคม เป็นหนทางที่จะช่วยเสริมกันเป็นอย่างดีในการไขปัญหาและข้อข้องใจบางประการที่เกิดกับสังคม และเป็นความท้าทายอย่างยิ่งยวดสำหรับนักภาษาศาสตร์

วาทกรรมกับสังคม: อำนาจ อัตลักษณ์ และอุดมการณ์

เมื่อการศึกษาวิเคราะห์วาทกรรมขยายและก้าวข้ามจากศาสตร์ทางภาษาไปสู่ศาสตร์ทางสังคม และเมื่อใช้ทฤษฎีทางสังคมหันกลับมามองภาษา จึงทำให้เห็นว่าภาษาที่คนเราใช้ในชีวิตประจำวัน และภาษาที่คนเราอาศัยอยู่แวดล้อมและอยู่ท่ามกลางในรูปแบบของวาทกรรมนี้มีไข่มุกซ่อนอยู่หรือก่อเกิดเพียงการสะท้อนความคิด ความรู้สึก หรือเชื่อมความสัมพันธ์ระหว่างคนในสังคมเท่านั้น แต่ภาษาและวาทกรรมก็

อยู่ในรูปของมายาคติที่มีการประกอบสร้างกันขึ้นมาผ่านการตีความและการทำความเข้าใจของผู้คนหลายคน หลายรุ่นและหลายทอดที่หล่อหลอมจากเป้าหมายสังคมที่หลากหลาย แรงจูงใจและแรงผลักดันที่ทำให้ต้องสื่อสารและปฏิสัมพันธ์กับบุคคลต่างๆ ในสังคมมากมาย จึงทำให้ต้องใช้ภาษาและวาทกรรมเพื่อการกระทำการสื่อสารนั้น

ในแง่ดังกล่าวภาษาและวาทกรรมที่ได้รับเลือกมาใช้สื่อล้วนแฝงด้วยความคิดบางอย่างของสังคมผ่านผู้ใช้ภาษา และผ่านการกระทำทางสังคมที่เกิดขึ้น ความสัมพันธ์เชิงอำนาจ อัตลักษณ์ และอุดมการณ์ทางสังคมบางประการย่อมแทรกและทอดตัวอยู่ท่ามกลางภาษาที่ถูกใช้เหล่านั้น การศึกษาตีความข้อมูลทางภาษาในเชิงวาทกรรมไม่ว่าจะเป็นมิติทางภาษาหรือมิติทางสังคมย่อมทำให้เห็นอำนาจ อัตลักษณ์ และอุดมการณ์ที่แฝงอยู่เป็นเบื้องหลัง

กล่าวโดยสรุป ผลงานในแนวการวิเคราะห์วาทกรรมมักตั้งอยู่บนพื้นฐานความคิดที่ว่า ถ้อยคำไม่ใช่เพียงรูปภาษาที่เรียงต่อกัน แต่แฝงด้วยเจตนา ความคิดและความเชื่อของผู้กล่าวถ้อยคำนั้นๆ นอกจากนี้ถ้อยคำยังสะท้อนความคิดความเชื่อของกลุ่มสังคมเนื่องจากผู้ใช้ภาษาไม่ได้ใช้ภาษาเพียงคนเดียวในโลก แต่ภาษาที่เขาใช้เป็นผลผลิตของการปฏิสัมพันธ์กับกลุ่มสังคมที่เขาเป็นสมาชิก ถ้อยคำจึงมีลักษณะทั้งที่เป็นของบุคคลและของสังคม

เพื่อให้เข้าใจลักษณะของการศึกษาการวิเคราะห์วาทกรรมชัดเจนขึ้น Van Dijk ได้กล่าวไว้อย่างน่าสนใจว่าการวิเคราะห์วาทกรรมสนใจหน้าที่ของภาษาในด้านที่สามารถชักชวนและหล่อหลอมความคิด จึงเป็นกรอบทฤษฎีที่เหมาะสมสำหรับการศึกษาภาษาที่ใช้ในที่สาธารณะ เช่น ภาษาโฆษณา ภาษาหนังสือพิมพ์ ภาษาที่ใช้ในแวดวงการศึกษา รวมทั้งภาษาที่นักการเมืองใช้ เมื่อเป็นเช่นนี้เวลาที่มีการกล่าวถึงการวิเคราะห์วาทกรรมจึงมักตั้งอยู่บนพื้นฐานความคิดที่ว่า วาทกรรมเป็นเครื่องมือของอุดมการณ์และภาษาไม่เพียงแต่สะท้อนสิ่งที่เกิดขึ้น หากแต่ยังเป็นสิ่งที่สร้างหรือประกอบสร้างขึ้นมาตามเป้าหมายของผู้ผลิตสารนั้นๆ นักหนังสือพิมพ์ไม่เพียงแต่เขียนข่าวเพื่อเล่าเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นแต่ยังได้เสนอเหตุการณ์จากมุมมองของตน เปรียบเหมือนคนถ่ายภาพที่เลือกที่จะโฟกัสสิ่งใดสิ่งหนึ่งให้เป็นจุดเด่นและที่เหลือให้เป็นจุดรองหรือเป็นฉาก⁸³

ในแง่องค์ประกอบของการวิเคราะห์วาทกรรม (discourse analysis) จะประกอบด้วย⁸⁴

1. ตัวบท (texts) ที่จะได้รับการผลิตหรือได้รับการประกอบสร้างขึ้นมา อาจจะเป็นความรู้ ความจริง ความหมาย ซึ่งมักอาจอยู่ในรูปของวัจนะภาษา เป็นต้น
2. ภาคนิปฏิบัติการวาทกรรม (discursive practices) ได้แก่ การผลิต กระบวนการผลิตตัวบท การจำหน่าย การเผยแพร่ที่จะมีการสื่อสารไปยังกลุ่มเป้าหมาย

⁸³ กฤษดาวรรณ หงส์ลดารมภ์ และโสรัจจ์ หงส์ลดารมภ์. (2549). “วาทกรรมเกี่ยวกับภาคใต้และความรุนแรงในสังคมไทย” ใน กฤษดาวรรณ หงส์ลดารมภ์ และจันทิมา เอี่ยมานนท์ *มองสังคมผ่านวาทกรรม* สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

⁸⁴ Michel Foucault. (1972). *The Archaeology of knowledge*. pp. 32 – 48.

3. ภาคปฏิบัติทางสังคม วัฒนธรรม (socio – cultural practice) มีนัยที่หมายถึง เวลาในภาคปฏิบัติการวาทกรรมที่จะมีการผลิต กระบวนการผลิต ความรู้ ความจริง ความหมาย ผู้ผลิต หรือผู้ประกอบสร้างต้องคำนึงถึงหรือตระหนักถึง “บริบททางสังคมวัฒนธรรม” ด้วยว่า “ตัวบท” ที่ได้รับการผลิตหรือการประกอบสร้างขึ้นมาสังคมยอมรับได้หมด

2.3 แนวคิดเกี่ยวกับการจัดการทรัพยากร อาทิ ดิน น้ำ และป่าที่ยั่งยืน

ขบวนการเคลื่อนไหวด้านการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมของชุมชนอีสาน เป็นขบวนการเคลื่อนไหวที่มีประวัติศาสตร์ยาวนานในแทบทุกด้าน เพราะฐานทรัพยากรธรรมชาติคือ ฐานสำคัญที่ทำให้ชุมชนอีสานมีวิถีชีวิตและมีระบบการผลิตดำรงอยู่ได้ ปัญหาด้านการจัดการทรัพยากรธรรมชาติในอีสานที่ผ่านมาคือ การละเมิดสิทธิชุมชนในฐานทรัพยากรทั้งที่ดิน แหล่งน้ำ และป่าไม้

ด้วยนโยบายของรัฐหลายสมัย จนถึงปัจจุบันนี้การเคลื่อนไหวเพื่อปกป้องทรัพยากรธรรมชาติและปกป้องสิทธิของชุมชนก็เกิดขึ้นมากมายในภาคอีสาน อาจจะช่วยกระแสแห่งการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติ การเปิดกว้างทางนโยบาย กฎหมายและรัฐธรรมนูญ การส่งเสริมของหน่วยงานภาครัฐ และกระแสสภาวะโลกร้อน กระแสต่างๆ เหล่านี้ล้วนมีส่วนส่งเสริมให้ชุมชนอีสานได้ตระหนักถึงความสำคัญและมีกระบวนการจัดการทรัพยากรธรรมชาติที่เป็นระบบมากขึ้น

จากข้อมูลของเครือข่ายทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมอีสาน⁸⁵ พบว่า ในพื้นที่ภาคอีสานมีเครือข่ายองค์กรชาวบ้านที่มีพื้นที่รูปธรรมจัดการทรัพยากรธรรมชาติ เช่น ป่าไม้ จัดการน้ำ การจัดการขยะและการปกป้องทรัพยากรธรรมชาติ จำนวน 392 แห่ง แบ่งเป็นประเภทต่างๆ ดังนี้ กรณีการจัดการป่าชุมชน จำนวน 310 แห่ง จำนวน 1,938 ชุมชน พื้นที่ประมาณ 585,908 ไร่ กรณีการจัดการทรัพยากรน้ำ จำนวน 26 แห่ง จำนวน 163 ชุมชน กรณีการจัดการขยะและสิ่งแวดล้อมเมือง จำนวน 22 แห่ง จำนวน 22 ชุมชน และกรณีการจัดการที่ดิน จำนวน 33 พื้นที่ จำนวน 248 ชุมชน กรณีการปกป้องทรัพยากรธรรมชาติของท้องถิ่น 2 แห่ง จำนวน 44 ชุมชน

ส่วนการศึกษาของเครือข่ายทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม ภัยพิบัติ และเกษตรกรรมยั่งยืน⁸⁶ ได้มีการสำรวจฐานข้อมูลกลุ่มองค์กรชุมชนที่ดำเนินงานด้านการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ เกษตรกรรม และภัยพิบัติภาคอีสาน นำร่อง 12 จังหวัดในกลุ่มน้ำ ชี มูล ให้เห็นศักยภาพองค์กรและเครือข่ายเพื่อเชื่อมร้อยเครือข่ายในระดับลุ่มน้ำ และหาแนวทางการร่วมมือกันในการแก้ไขปัญหาดังกล่าว ซึ่งพบว่ามีองค์กรชุมชนด้านการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ ภัยพิบัติ และเกษตรกรรมยั่งยืน รวม 159 องค์กร ซึ่งอยู่ในพื้นที่การดำเนินงานของเครือข่ายทรัพยากรธรรมชาติและเกษตร ภารกิจของ

⁸⁵ ไพรินทร์ เสาะสาย และชุตติพงศ์ รุ่งเรือง. (2552). เอกสารประกอบการจัดทำคู่มือการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมภาคอีสาน.

⁸⁶ ไพรินทร์ เสาะสาย และชุตติพงศ์ รุ่งเรือง. (2552). เอกสารประกอบการจัดทำคู่มือการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมภาคอีสาน. *อ้างแล้ว*.

เครือข่ายที่ผ่านมานั้น มีการทำงานที่กระจายไปตามพื้นที่จังหวัด โดยเน้นไปที่การจัดการระดับพื้นที่ เช่น ปลูกป่า การทำปุ๋ยอินทรีย์ เกษตรผสมผสาน การพัฒนาพันธุ์กรรมพืชท้องถิ่น

ซึ่งฐานข้อมูลอ้างอิงข้างบนนี้ เป็นการศึกษาและสำรวจผ่านเอกสารและการสำรวจระดับพื้นที่เครือข่ายและองค์กรเท่านั้น ที่จริงแล้วในพื้นที่ภาคอีสานอาจจะมีองค์กรชาวบ้านที่มีการจัดการทรัพยากรธรรมชาติท้องถิ่นอีกเป็นจำนวนมาก แต่ไม่ได้ระบุไว้เพียงเท่านั้นเอง

กระบวนการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมของชุมชน⁸⁷

(1) เป้าหมายของการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของชุมชน คือ ในกรณีการจัดการป่าชุมชนและการจัดการที่ดิน มีเป้าหมายเพื่อการปกป้องพื้นที่ส่วนรวมและรักษาความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรเพื่อการใช้ประโยชน์ของชุมชน เพื่อการรักษาประเพณีวัฒนธรรมและความเชื่อของชุมชน เพื่อการยืนยันสิทธิของชุมชนในการอยู่ร่วมกับฐานทรัพยากรธรรมชาติ เดิมในกรณีที่เหมาะสมปัญหาเกี่ยวกับนโยบายการจัดการป่าไม้และที่ดินของภาครัฐ ส่วนกรณีการจัดการน้ำ มีเป้าหมายเพื่อการเกษตร การอุปโภค บริโภค และการอนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติในแหล่งน้ำของชุมชน ส่วนกรณีการจัดการขยะของชุมชนเมือง มีเป้าหมายเพื่อการลดปริมาณขยะและการปรับเปลี่ยนพฤติกรรมของชุมชนเมืองในการจัดการปัญหาขยะระดับครัวเรือนและระดับกลุ่ม

(2) ประเภทและพื้นที่ ที่ชุมชนได้เข้าไปจัดการนั้นส่วนใหญ่ เป็นพื้นที่ทางวัฒนธรรม ความเชื่อ บางแห่งเป็นพื้นที่ครอบครองระดับครัวเรือน พื้นที่ส่วนรวมและสาธารณะประโยชน์ที่ชุมชนใช้ประโยชน์และดูแลรักษามาเป็นเวลานาน ตั้งแต่การตั้งถิ่นฐานของชุมชนเริ่มแรก เช่น ป่าดอนปู่ตา ป่าช้า ป่าหัวไร่ปลายนา พื้นที่ในเขตศาสนสถาน เช่น วัด ทำน่าน้ำหน้าวัด หนองน้ำของชุมชน ลำห้วยขนาดเล็กที่ไหลผ่าน แม่น้ำสายหลัก พื้นที่นิเวศที่ใกล้เคียงหรือติดต่อกัน เป็นต้น พื้นที่ในการจัดการทรัพยากรของชุมชนอีสานส่วนใหญ่ไม่ทับซ้อนกับพื้นที่ของภาครัฐ มีพื้นที่บางแห่งเท่านั้นที่เป็นพื้นที่การจัดการทรัพยากรธรรมชาติทับซ้อนกับภาครัฐ เช่น กรณีพื้นที่ป่าชุมชนชำฝักหนาม ป่าชุมชนหนองเยาะ ป่าชุมชนโคกใหญ่ เป็นต้น ซึ่งเป็นผลของการประกาศนโยบายป่าไม้ของรัฐนั่นเอง

(3) ขนาดของพื้นที่ ในการจัดการมีตั้งแต่ขนาดเล็กตั้งแต่ 1 ไร่ – 10,000 ไร่ และที่สำคัญคือ พื้นที่ในการจัดการทรัพยากรของชุมชนนั้น มีพื้นที่เป้าหมายที่รับประโยชน์ในการจัดการชัดเจน เช่น กรณีการจัดการน้ำของชุมชนจะมีพื้นที่รับประโยชน์ที่ชัดเจนและมีประสิทธิภาพมาก ส่วนกรณีการจัดการขยะของชุมชนเมือง เป็นไปในลักษณะของพื้นที่ชุมชนและมีระบบสมาชิกของกลุ่มที่ชัดเจนในการเข้าร่วมการจัดการ

⁸⁷ไพรินทร์ เสาะสาย และชุตินพศ์ รุ่งเรือง. (2552). เอกสารประกอบการจัดทำคู่มือการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมภาคอีสาน. อ้างแล้ว.

รูปแบบการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของชุมชนอีสาน⁸⁸

ลักษณะการจัดการทรัพยากรฯ ของชุมชนอีสานมี 3 ระดับ คือ

การจัดการระดับครัวเรือน เป็นการจัดการที่ไม่มีความซับซ้อนมาก ใช้หลักความสัมพันธ์ทางเครือญาติหรือเพื่อนบ้านติดกัน หลักทางสังคมท้องถิ่น (taboo) เป็นกติกาในการควบคุมการจัดการและการใช้ประโยชน์จากทรัพยากรนั้นๆ เป็นหลัก เช่น กลุ่มทำนาในพื้นที่ภูคชาคม ต.ภูคชาคม อ.รัตนบุรี จ.สุรินทร์

การจัดการระดับกลุ่ม เป็นการจัดการที่มีระบบในการจัดการมากขึ้น มีระบบสมาชิกเกิดจากความสมัครใจของคนในชุมชนบางส่วน หรืออาจจะมาจากต่างชุมชนแต่ใช้พื้นที่ในเขตเป็นตัวกำหนดการเป็นสมาชิกของกลุ่ม มีการระดมทุน ระดมแรง ร่วมกัน มีการกำหนดกติกาหรือข้อตกลงร่วมในการจัดการและใช้ประโยชน์จากทรัพยากรร่วมกันที่เริ่มมีความชัดเจนมากขึ้น แต่ไม่ซับซ้อนและไม่มีบทลงโทษที่รุนแรง มีทั้งกลุ่มที่เกิดขึ้นเองตามความต้องการของชุมชนและเกิดจากการสนับสนุนขององค์กรภายนอก และเกิดขึ้นเพื่อต่อรองเชิงอำนาจกับภายนอก

การจัดการระดับองค์กรชุมชน หมู่บ้าน เป็นลักษณะการจัดการที่มีความเป็นทางการ มีความเป็นเอกภาพภายในชุมชนมากขึ้น มีการจัดตั้งองค์กร 2 ลักษณะในการจัดการคือ การใช้รูปของคณะกรรมการหมู่บ้าน และการจัดตั้งองค์กรในรูปของคณะกรรมการเฉพาะพื้นที่ เช่น คณะกรรมการป่าชุมชน กลุ่มราษฎรอาสาสมัครพิทักษ์ป่า (รสทป.) ซึ่งล้วนแล้วแต่เป็นคนในชุมชนที่มีบทบาทสำคัญ เช่น ผู้นำธรรมชาติ ผู้นำทางการ พระสงฆ์ ผู้หญิง เยาวชน เป็นต้น มีการจัดรูปโครงสร้างองค์กรที่เป็นทางการมากขึ้น เช่น มีประธาน รองประธาน กรรมการ เลขานุการ เป็นต้น เป็นกลไกในการดูแลจัดการทรัพยากรธรรมชาติของชุมชน มีการกำหนดกติกาการใช้ประโยชน์ที่ชัดเจนมากขึ้น ควบคู่กับการใช้ความเชื่อและประเพณีวัฒนธรรมเป็นเครื่องมือควบคุมการใช้ประโยชน์ บางพื้นที่มีการกำหนดกติกาการใช้ประโยชน์ ข้อห้ามในการปฏิบัติ บทลงโทษที่ปรับเป็นจำนวนเงินและการใช้มาตรการทางกฎหมายเข้ามาร่วมด้วย แต่ส่วนใหญ่การบังคับใช้จะไม่ได้เคร่งครัดตามที่ได้เขียนไว้ แต่เป็นการประนีประนอมระหว่างคนในชุมชน แต่บางแห่งหากเป็นพื้นที่ทับซ้อนกับหน่วยงานของรัฐจะมีการนำเอากฎหมายเกี่ยวกับป่าไม้หรือแหล่งน้ำของรัฐเข้าเป็นเครื่องมือในการควบคุมการใช้

ประโยชน์ร่วมด้วยการจัดการระดับเครือข่าย เป็นลักษณะของเครือข่ายระดับพื้นที่ และเครือข่ายระดับภาค โดยเครือข่ายระดับพื้นที่จะเป็นลักษณะระดับพื้นที่ เครือข่ายระดับจังหวัด การเกิดขึ้นของเครือข่ายมีทั้งลักษณะเฉพาะของประเภททรัพยากร เช่น เครือข่ายป่าชุมชนจังหวัดสุรินทร์ เครือข่ายลุ่มน้ำห้วยสามหมอก เป็นต้น และเครือข่ายที่เกิดจากการรวมตัวของชุมชนที่อยู่บนฐานทรัพยากรที่อยู่ในพื้นที่เดียวกัน เช่น เครือข่ายป่าชุมชนภูเก้าภูกระแตและบึงละหานนา เครือข่ายลุ่มน้ำเงิน เป็นต้น

⁸⁸ไพรินทร์ เสาะสาย และชุตินพศ์ รุ่งเรือง. (2552). เอกสารประกอบการจัดทำคู่มือการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมภาคอีสาน. *อ้างแล้ว*.

ทั้งนี้ หน่วยงานที่เกี่ยวข้องและมีความสำคัญในการส่งเสริมการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ เช่น หน่วยงานองค์กรพัฒนาเอกชน องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น เช่น องค์กรบริหารส่วนตำบล (อบต.) องค์กรบริหารส่วนจังหวัด (อบจ.) เทศบาล หน่วยงานราชการ เช่น กรมป่าไม้ สำนักงานทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม กรมส่งเสริมคุณภาพสิ่งแวดล้อม และมีกลุ่มธุรกิจที่เรียกว่า CSR เริ่มเข้ามามีบทบาทในการส่งเสริมการจัดการทรัพยากรของชุมชนมากขึ้น เช่น กลุ่ม ปตท. เป็นต้น

นอกจากนี้ ระบบกองทุนของชุมชนและการบริหารจัดการและการใช้ประโยชน์จากกองทุน การจัดการทรัพยากรของชุมชนอีสาน มีการจัดตั้งกองทุนของชุมชนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติของชุมชน ซึ่งมี 3 ลักษณะ คือ 1) กองทุนการจัดการทรัพยากร 2) กองทุนการเคลื่อนไหว 3) กองทุนเพื่อกลุ่มอาชีพและสวัสดิการชุมชน ลักษณะของกองทุนมีทั้งเป็น เงิน ต้นไม้ เพื่อเป็นทุนต่อเนื่องสำหรับการทำกิจกรรมรักษาและอนุรักษ์พื้นที่ทรัพยากรท้องถิ่นให้เกิดความต่อเนื่อง

พื้นที่รูปธรรมการจัดการทรัพยากรธรรมชาติท้องถิ่น⁸⁹

ในที่นี้ขอยกตัวอย่างพื้นที่รูปธรรมในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติท้องถิ่น ดังนี้

1) การจัดการทรัพยากรธรรมชาติแบบบูรณาการ เครือข่ายอนุรักษ์ป่าภูถ้ำภูกระแต อ.เวียงน้อย อ.เวียงใหญ่ จ.ขอนแก่น พื้นที่ 2,800 ไร่ ชุมชนมีกระบวนการจัดการป่าชุมชน ที่เน้นการมีส่วนร่วมและความร่วมมือของภาคส่วนต่างๆ ในท้องถิ่นทุกระดับ เช่น ชุมชนรอบผืนป่า องค์กรปกครองส่วนท้องถิ่น พระสงฆ์ หน่วยงานราชการ ตลอดระยะเวลา 20 ปีที่ผ่านมาทำให้สภาพป่าได้รับการฟื้นฟูและเกิดความอุดมสมบูรณ์ขึ้นมาก ในปี 2550 ชุมชนมีการศึกษามูลค่าเชิงเศรษฐกิจของชุมชน 1 หมู่บ้าน จาก 11 หมู่บ้านรอบป่า จากการใช้ประโยชน์จากการอนุรักษ์ป่าภูถ้ำ-ภูกระแต จำนวน 2,800 ไร่ พบว่าพื้นที่ป่าอุดมสมบูรณ์มากขึ้นทำให้ชาวบ้านมีพื้นที่เลี้ยงสัตว์มากและปริมาณการเลี้ยงสัตว์ของชุมชนเพิ่มขึ้น และทำให้ชาวบ้าน 364 ครัวเรือน มีรายได้เฉลี่ยรวม 11,296,208.00 บาท เฉลี่ยรายครัวเรือนประมาณ 35,982 บาท ส่วนมูลค่าจากการใช้ประโยชน์ในการเก็บหาของป่า 5 ประเภท คือ ไม้พิน ถ่าน ไม้เชื้อเพลิง พืชผัก เห็ด สมุนไพร สัตว์และแมลง จากจำนวน 90 ครัวเรือน มีรายได้เฉลี่ย จำนวน 284,739.54 บาท รวมทั้งสองประเภทพบว่ามีรายได้ จำนวน 11,580,947.54 บาท/ปี การรวบรวมข้อมูลดังกล่าว เป็นเพียงการศึกษาข้อมูลเพียงหมู่บ้านเดียวเท่านั้น หากมีการรวบรวมข้อมูลทุกหมู่บ้านรอบป่า มูลค่าคงเพิ่มขึ้นอีกนับสิบเท่า

2) กรณีป่าชุมชนดงมัน ต.ค้อเหนือ อ.เมือง จ.ยโสธร โดยการส่งเสริมของสำนักงานป่าไม้จังหวัดอุบลราชธานี ตั้งแต่ปี 2544 ชุมชนมีกิจกรรมเศรษฐกิจที่พัฒนาจากการรักษาป่าชุมชน จำนวน 3,006 ไร่ จนป่ามีความอุดมสมบูรณ์และมีเห็ดออกเป็นจำนวนมาก มีปริมาณ 5 – 6 ตัน/ปี ชาวบ้านจาก 7 หมู่บ้านรอบป่าจึงรวมตัวกันในนาม กลุ่มเกษตรกรเพาะเห็ดค้อเหนือ ทำผลิตภัณฑ์อาหาร

⁸⁹ ไพรินทร์ เสาะสาย และชุดิพงษ์ รุ่งเรือง. (2552). เอกสารประกอบการจัดทำคู่มือการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมภาคอีสาน. อ่างแล้ว.

ป่า เรียกว่า “วนาทิพย์ โอท็อปชุมชนคนรักป่า” เช่น เห็ดโคนน้ำเกลือ เห็ดเผาะในน้ำเกลือ ไข่มดแดงในน้ำเกลือ แมลงคั่วเกลือ บรรจุกระป๋องและขวดแก้ว ออกมาจำหน่ายมีรายได้ประมาณปีละ 1.2 ล้านบาท มีผลผลิตประมาณ 1,500 – 2,000 ชิ้น ต่อปีและปริมาณวัตถุดิบร้อยละ 30 มาจากป่าชุมชนดงมัน ทำให้ชาวบ้านมีรายได้เฉลี่ย 6,000 บาท/คน/ปี และได้จัดสรรผลกำไรจากกลุ่มประมาณร้อยละ 10 เพื่อเป็นกองทุนในการจัดการป่าชุมชนดงมันอีกด้วย

3) การจัดการป่าต้นน้ำมูน โดยเครือข่ายองค์กรชุมชนเขาแผงม้า อ.วังน้ำเขียว จ.นครราชสีมา ทำให้ชุมชนลดการใช้ป่า และสร้างรายได้จากอาชีพเสริม เกิดความสัมพันธ์อันดีระหว่างหน่วยงาน เช่น กรมอุทยานแห่งชาติ มอบที่ดินว่างเปล่าบางส่วนให้กลุ่มอนุรักษ์ต้นน้ำมูนเพื่อทำกิจกรรมหลายอย่างได้แก่ ปลูกป่า จัดเป็นสถานที่ท่องเที่ยว เช่น ผาชมตะวัน ป่า และให้มีการจัดสรรที่ทำกินให้กับผู้อพยพออกจากป่าซึ่งมีฐานะยากจนและไร้ที่ทำกินคนละ 3 ไร่ ทำให้ชาวบ้านมีรายได้จากการท่องเที่ยว

4) สิทธิชุมชนกับการจัดการทรัพยากรธรรมชาติโดยวิถีชุมชน บ้านฮ่องอ้อ และเครือข่ายตำบลท่าช้าง อ.สว่างวีระวงศ์ จ.อุบลราชธานี เนื่องจากประสบกับปัญหาสัมปทานดูตทราย ทำให้ดิ่งพังและระบบนิเวศเสียหาย ชุมชนโดยรอบจึงรวมตัวกันทำวังปลากันขวางลำน้ำ การประสานขอความช่วยเหลือจาก อบต. ผู้นำชุมชน พระสงฆ์ ครู ทำให้กลุ่มเข้มแข็งขึ้น หยุดยั้งการดูตทรายได้ โดย อบต. ให้การสนับสนุนงบประมาณและให้ความรู้ด้านการจัดการสิ่งแวดล้อม ทำให้ชาวบ้านมีรายได้จากการหาปลา คิดเป็นเงิน 2,834,710 บาท/ปี เฉลี่ยประมาณ 72,685 บาท/ครอบครัว/ปี

นับเป็นผลพวงที่เกิดขึ้นจากความตั้งใจในการอนุรักษ์และดูแลทรัพยากรธรรมชาติท้องถิ่นของชุมชนอีสาน เพราะทำให้เกิดความอุดมสมบูรณ์ทางด้านอาหารและแหล่งรายได้ให้กับชุมชนได้ และนอกจากนี้ยังเป็นประสบการณ์สำคัญที่ทำให้เห็นว่า ชุมชนท้องถิ่นมีศักยภาพในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติโดยชุมชนเอง และเป็นรูปแบบการจัดการที่มีความเหมาะสมต่อสภาพนิเวศท้องถิ่น และเหมาะสมต่อความต้องการและศักยภาพของชุมชนท้องถิ่นที่สามารถจัดการได้ โดยที่ได้รับความร่วมมือจากหน่วยงานท้องถิ่นและชุมชนได้เป็นอย่างดี

กล่าวได้ว่า พื้นที่รูปธรรม ทั้ง 4 พื้นที่ เป็นเพียงตัวอย่างหนึ่งเท่านั้น แต่พื้นที่การจัดการทรัพยากรธรรมชาติของภาคอีสานประมาณ 400 แห่งนั้น ได้กระจายอยู่ตามฐานระบบนิเวศของชุมชน ทั้งพื้นที่ต้นน้ำ พื้นที่โคก พื้นที่ปลายน้ำ ซึ่งแต่ละพื้นที่มีความแตกต่างกันด้านการจัดการ ความรู้ภูมิปัญญาการจัดการ และการปกป้องสิทธิของชุมชนในการจัดการทรัพยากรที่แตกต่างกัน ประเด็นสำคัญของชุมชนที่เป็นพื้นที่ต้นแบบทั้ง 4 แห่งนั้น คือ การนำเสนอผลประโยชน์เชิงบวกที่เกิดขึ้นจากการดูแลรักษาและใช้ประโยชน์จากทรัพยากรธรรมชาติอย่างมีคุณค่า และทำให้ชุมชนและสาธารณะเห็นความสำคัญของการจัดการทรัพยากรธรรมชาติที่ต่อเนื่องยาวนานนั่นเอง

2.4 ความเป็นมาของชุมชน/ชุมชนท้องถิ่นที่มาร่วมตัวกันในรูปของขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคม แนวใหม่ที่คณะผู้วิจัยนำมาศึกษา

ชุมชน/ชุมชนท้องถิ่นที่คณะผู้วิจัยนำมาศึกษามี 10 แห่ง โดยชุมชน/ชุมชนท้องถิ่นทั้ง 10 แห่ง ประกอบไปด้วย ชุมชน/ชุมชนท้องถิ่นที่เกี่ยวข้องกับ “ป่า” “ที่ดิน” และ “น้ำ”

ในส่วนชุมชน/ชุมชนท้องถิ่นในส่วนที่เกี่ยวข้องกับ “ป่า” และ “ที่ดิน” มี 7 แห่ง ได้แก่

- (1) ป่าชุมชนบ้านหนองหลุม
- (2) ป่าชุมชนห้วยผา
- (3) ป่าชุมชนตาเกาว์
- (4) ป่าสงวนแห่งชาติดงลาน
- (5) ป่าชุมชนโคกหินลาด
- (6) ป่าชุมชนบ้านตากแดด
- (7) ป่าชุมชนจอมศรี

ส่วนชุมชน/ชุมชนท้องถิ่นที่เกี่ยวข้องกับ “น้ำ” ได้แก่บรรดาเขื่อน 3 แห่ง ได้แก่

- (1) เขื่อนปากมูล
- (2) สัมชชคนจนเขื่อนยางบ้านไค้น
- (3) เขื่อนไชยะบุรี

ทั้งนี้ เพื่อให้เห็นภาพรวมของชุมชน/ชุมชนท้องถิ่นที่เกี่ยวข้องกับ “ป่า” และ “ที่ดิน” 7 แห่ง และ “น้ำ” อีก 3 แห่งดังกล่าวมาข้างต้น ทางคณะผู้วิจัยขอเสนอ 2 หัวข้อใหญ่ดังนี้

2.4.1 สภาพโดยทั่วไปของการจัดตั้งป่าชุมชนที่เกี่ยวข้องกับ “ป่า” และ “ที่ดิน” ในภาพรวม

2.4.2 สภาพโดยทั่วไปของชุมชน/ชุมชนท้องถิ่นที่มาร่วมตัวกันจัดตั้งเป็นองค์กรเกี่ยวกับเขื่อน

2.4.1 สภาพของการจัดตั้งป่าชุมชนที่เกี่ยวข้องกับ “ป่า” และ “ที่ดิน” ในภาพรวม*

ป่าชุมชนที่นำมาศึกษาที่ส่วนใหญ่ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ เดิมเป็นที่สาธารณะประโยชน์บางแห่งเป็นที่ป่าสงวนแห่งชาติและมีบางแห่งเป็นพื้นที่อุทยานแห่งชาติ ซึ่งมีสภาพอุดมสมบูรณ์

---

* อ่านรายละเอียดเกี่ยวกับเรื่องนี้ได้ใน สภาวดี ศรีบุญยัตนะนนท์. มปป. “โนนใหญ่ ป่าไม้แห่งชีวิต” *ป่าชุมชนอีสาน* กรมส่งเสริมคุณภาพสิ่งแวดล้อม กระทรวงวิทยาศาสตร์เทคโนโลยีและสิ่งแวดล้อมร่วมกับคณะกรรมการทรัพยากรธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมอีสาน ในคณะกรรมการประสานงานองค์การพัฒนาเอกชนพัฒนาชนบทภาคอีสาน. หน้า 49 – 54 *เอกสารประวัติศาสตร์ความเป็นมาของป่าห้วยบง* กฏระเบียบและข้อบังคับป่าชุมชนห้วยบง อำเภอกุเวียง จังหวัดขอนแก่น มปป., สมศักดิ์ ทวีนนท์. 2543. *รายงานโครงการการศึกษาเพื่อพัฒนาป่าชุมชน : กรณีศึกษาเพื่อพัฒนาป่าชุมชนปางดะไฟในพื้นที่อนุรักษ์ (Zone C) ป่าสงวนแห่งชาติ ป่าดงมะไฟ จังหวัดยโสธร* สำนักงานป่าไม้จังหวัดยโสธร กรมป่าไม้ กระทรวงเกษตรและสหกรณ์; ดุสิต เวชกิจ จุมพล หนิมพานิช และคณะ. 2546. *รายงานการวิจัยเรื่อง การมีส่วนร่วมของชุมชนในการจัดการทรัพยากรป่าชุมชน : ศึกษากรณีภาคตะวันออกเฉียงเหนือ* การวิจัยครั้งนี้ได้รับทุนอุดหนุนการวิจัยจากงบประมาณแผ่นดิน ประจำปีงบประมาณ 2546

ด้วยพันธุ์พืชที่มีความหลากหลายทางชีวภาพ เป็นแหล่งอาหารของชุมชน/ชุมชนท้องถิ่น เป็นที่เลี้ยงสัตว์ของชุมชน/ชุมชนท้องถิ่น

ขณะเดียวกันก็เป็นแหล่งต้นน้ำลำธารของชุมชน/ชุมชนท้องถิ่น ทำให้มีน้ำเพียงพอต่อการประกอบอาชีพเกษตรกรรม (ยกเว้นบางป่าชุมชนที่ถูกแผ้วถางจนป่าเสื่อมโทรม)

ในอดีตป่าชุมชนบางแห่งเคยเสื่อมโทรมจากการบุกรุกของชาวบ้านและถากถางป่าโดยบริษัททางธุรกิจ ขณะเดียวกันบริษัทเอกชนบางรายได้ทำการเช่าปลูกป่าของเอกชน เป็นผลทำให้เกิดความขัดแย้งกับชุมชน/ชุมชนท้องถิ่นในพื้นที่รอบข้าง เป็นต้น

ในส่วนลักษณะของป่าชุมชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีขนาดเนื้อที่ตั้งแต่ 75 ไร่ จนถึง 10,000 กว่าไร่ บริเวณที่ตั้งส่วนใหญ่จะตั้งอยู่บนที่ราบ มีบางแห่งเป็นป่าเชิงเขา

สำหรับสาเหตุที่มีการจัดตั้งป่าชุมชน ส่วนใหญ่สืบเนื่องมาจากชุมชน/ชุมชนท้องถิ่นในภาคตะวันออกเฉียงเหนือเห็นว่าป่าถูกทำลายลงไปมาก เกรงว่าทรัพยากรในป่าจะหมดไปทั้งต้นไม้และสัตว์ป่า จึงทำให้เกิดความต้องการฟื้นฟูสภาพป่าชุมชนกลับฟื้นคืนมาเหมือนในอดีต เพื่อให้ชุมชน/ชุมชนท้องถิ่นได้ช่วยกันอนุรักษ์ทรัพยากร อันได้แก่ ต้นไม้ สัตว์ป่า แหล่งต้นน้ำลำธารให้ถึงรุ่นลูก รุ่นหลาน โดยเฉพาะการที่ชุมชน/ชุมชนท้องถิ่นพยายามทำให้ป่าไม่มีความอุดมสมบูรณ์ ตลอดทั้งนี้เพื่อให้เป้าหมายของชุมชน/ชุมชนท้องถิ่นได้ให้ประโยชน์จากป่าอย่างยั่งยืน

โดยทั่วไปการจัดตั้งป่าชุมชนส่วนใหญ่แล้วจะมีผู้ใหญ่บ้าน กำนัน หรืออดีตผู้ใหญ่บ้าน อดีตกำนัน รวมทั้งเจ้าหน้าที่จากภาครัฐและเอกชนมาเป็นแกนนำในการจัดตั้ง โดยพยายามเจรจาชักชวนให้ชุมชน/ชุมชนท้องถิ่นทั้งที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการ เห็นความสำคัญของป่าในอดีตที่มีความอุดมสมบูรณ์ และเมื่อชุมชนท้องถิ่นเห็นชอบก็มาร่วมกันจัดตั้งป่าชุมชนขณะเดียวกันร่วมช่วยกันอนุรักษ์และฟื้นฟูป่าให้กลับมาเหมือนเดิม ทั้งนี้เพื่อให้ชุมชน/ชุมชนท้องถิ่นได้รับผลประโยชน์เหมือนในอดีต

เมื่อชุมชน/ชุมชนท้องถิ่นได้ตระหนักถึงประเด็นที่กล่าวมาข้างต้นก็จะมีการจัดตั้งคณะกรรมการป่าชุมชนขึ้นมาโดยมีจำนวนของคณะกรรมการ 10 – 20 คน โดยทำหน้าที่ดูแลรักษาป่า โดยกระบวนการจะมาจากผู้นำ/แกนนำในชุมชน ในหมู่บ้านต่างๆ รอบๆ ป่า โดยคณะกรรมการจะมีการแบ่งหน้าที่ความรับผิดชอบเป็นฝ่ายๆ ได้แก่ ฝ่ายบริหาร ฝ่ายป้องกันไฟป่า ฝ่ายลาดตระเวน ฝ่ายจัดหาพันธุ์ไม้ ฝ่ายประชาสัมพันธ์ โดยมีราษฎรในแต่ละหมู่บ้านเป็นสมาชิกของป่าชุมชน จำนวนสมาชิกขึ้นอยู่กับจำนวนหมู่บ้านซึ่งโดยประมาณหมู่บ้านละ 10 คน

สำหรับการจัดการป่าชุมชนส่วนใหญ่ใช้วิธีให้ราษฎรเข้ามามีส่วนร่วมในรูปของการให้ความร่วมมือในรูปของการมาช่วยกันปลูกป่าเพิ่มเติม การจัดทำแนวเขตป่า การจัดทำป้ายข้อบังคับกับกฎระเบียบเกี่ยวกับป่าชุมชน ป้ายคำขวัญเพื่อเตือนสติ การจัดทำแนวกันไฟ เป็นต้น ซึ่งในชุมชน/ชุมชนท้องถิ่นที่มาร่วมกันจัดตั้งกรรมการขึ้นมาบริหารป่าชุมชนในภาพรวมก็จะมีลักษณะดังที่กล่าวมาไม่ว่าจะเป็นป่าชุมชนบ้านหนองคลุ้ม ป่าชุมชนตาเกาว์ ป่าชุมชนบ้านชุมศรี ป่าชุมชนโคกหินลาด เป็นต้น

2.4.2 สภาพของชุมชน/ชุมชนท้องถิ่นที่มารวมตัวกันจัดตั้งเป็นองค์กรเกี่ยวกับเขื่อน

“เขื่อน” ที่คณะผู้วิจัยนำมาศึกษามีอยู่ 3 แห่ง และหนึ่งใน 3 แห่งมีอยู่ 1 แห่งที่เป็นที่กล่าวถึงกันอย่างกว้างขวาง ได้แก่ “เขื่อนปากมูล”⁹⁰ ดังนั้นการนำเสนอสภาพของชุมชน/ชุมชนท้องถิ่นที่มารวมตัวกันจัดตั้งเป็นองค์กรเกี่ยวกับเขื่อนซึ่งมีเพียง 3 เขื่อน จึงให้นำหนักกับเขื่อนปากมูลเนื่องจากการเคลื่อนไหวการสร้างเขื่อนปากมูลเป็นประเด็นสาธารณะที่สังคมให้ความสนใจอย่างกว้างขวาง

ชาวบ้านลุ่มน้ำมูลจะเล่าถึงการรับรู้เรื่องเขื่อนปากมูลว่าฟังจากวิทยุข้อมูลที่ได้รับรู้คือรัฐบาลจะสร้างเขื่อนปากมูลที่บริเวณอำเภอโขมเจียม จังหวัดอุบลราชธานี เมื่อสร้างเสร็จแล้วจะเกิดความเจริญ มีไฟฟ้าใช้ มีถนนหนทางที่ดีขึ้น ชาวบ้านจะสามารถทำนาได้ปีละ 2 ครั้ง จะมีการปล่อยพันธุ์ปลาในลำน้ำมูล ชาวบ้านจะยังคงหาปลาได้เหมือนเดิม

ชาวบ้าน⁹¹ ได้ให้ข้อมูลว่า เขื่อนปากมูลเป็น “เขื่อนยาง” ที่ยุบและพองตัวได้ ในฤดูแล้ง เขื่อนจะพองตัวเพื่อให้สามารถเก็บกักน้ำได้ พอฤดูฝนเขื่อนยางจะถูกยุบเพื่อรักษาระดับน้ำเหนือเขื่อนให้เหมาะสม ไม่เกิดผลกระทบน้ำท่วมชุมชนเหนือเขื่อน

ผู้ที่ได้รับความเดือดร้อนจากการสร้างเขื่อนจะได้รับการดูแลช่วยเหลือจากรัฐบาล ผู้ที่บ้านเรือนและที่ดินทำกินถูกน้ำท่วมจะได้รับการจัดสรรที่ดินและสร้างบ้าน ตลอดจนสาธารณูปโภคต่างๆ ให้และจะไม่ได้รับความเดือดร้อนความเจริญอันเป็นผลพวงจากการสร้างเขื่อน

แหล่งที่มาของข้อมูลนอกเหนือจากวิทยุแล้ว ชาวบ้านยังรับทราบจากผู้ใหญ่บ้าน กำนัน และเจ้าหน้าที่ของรัฐในระดับท้องถิ่น ข้อมูลที่ได้สะท้อนเฉพาะผลด้านบวก ซึ่งส่งผลให้เกิดทัศนคติต่อโครงการในทางที่ดี ในระยะเริ่มแรกชาวบ้านเห็นคล้อยตามประโยชน์ที่จะเกิดขึ้นตามที่ได้มีการประชาสัมพันธ์ มีเพียงชาวบ้านบางส่วนที่รู้สึกว่าคุณสมบัติไม่ชัดเจน โดยเฉพาะแนวทางการให้ความช่วยเหลือผู้ที่ได้รับผลกระทบ น้ำท่วม บ้านเรือนและที่ดินทำกิน ประสบการณ์จากการสร้างเขื่อนสิรินธรทำให้ชาวบ้านต้องการความชัดเจนเกี่ยวกับการอพยพและให้ความช่วยเหลือผู้ที่ได้รับผลกระทบ ความไม่ชัดเจนที่เกิดขึ้นนำไปสู่การชุมนุมเรียกร้องให้เปิดเผยข้อมูลโครงการเขื่อนปากมูล อันเป็นจุดเริ่มของขบวนการเคลื่อนไหวที่ต่อเนื่องมาจนกระทั่งปัจจุบัน

ในขณะที่การรับรู้ของชาวบ้านเกี่ยวกับโครงการเขื่อนปากมูลไม่มีความชัดเจน การก่อสร้างก็เริ่มดำเนินการตั้งแต่ปี 2534 เรื่อยมา การระเบิดแก่งหินในลำน้ำมูลในปี 2535 เป็นเหตุให้ชาว

⁹⁰ อ่านรายละเอียดเกี่ยวกับเรื่องของคุณสมบัติเกี่ยวกับเรื่อง “เขื่อนปากมูล” ได้ใน พิชรินทร์ ลาภานันท์ เบญจวรรณนารเสงฐ์ และมานะ นาคำ. 2546 “มีอบปากมูล : ขบวนการโต้ตอบปัญหาของคนจน” ใน ชลธิชา สัตยารักษ์ นานา (บก.). 2546. *พลวัตวิถีชุมชน : กระบวนทัศน์ของมานุษยวิทยา* กรุงเทพฯ : ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน)

⁹¹ สัมภาษณ์ นางสุดใจ เรืองเกต (อายุ 40 ปี) นางบานชื่น เรืองเกต (อายุ 50 ปี) นายไฉ ชัยไชย (อายุ 47 ปี) ชาวบ้านหัวหว้า หมู่ 4 และ 11 อ่างใน พิชรินทร์ ลาภานันท์ เบญจวรรณนารเสงฐ์ และมานะ นาคำ. 2546 “มีอบปากมูล : ขบวนการโต้ตอบปัญหาของคนจน”. *อ้างแล้ว*.

ชุมชนลุ่มน้ำมูลรวมตัวกันชุมนุมเรียกร้องให้หยุดการทำลายแก่ง ซึ่งเป็นที่อยู่อาศัยและที่วางไข่ของปลาแม่เพลิน แสนสุข ให้ข้อมูลว่า ชาวบ้านไม่เคยรับรู้ว่าจะมีการระเบิดแก่งหัวเหว สิ่งที่ได้รับมาโดยตลอดคือการสร้างเขื่อนจะไม่ส่งผลกระทบต่อสภาพแวดล้อม ในทัศนะของชาวบ้านรัฐไม่ทำตามสิ่งที่ได้สัญญาไว้กับชาวบ้าน อย่างเช่นที่ แม่มาลี แสนสุข กล่าวว่

ก่อนสร้างเขื่อน กฟผ. บอกว่าจะสร้างบ้านให้ มีนํ้ามีไฟ (ฟ้า)
จะสะดวกกว่าเดิม จะให้ดิน 15 ไร่ แต่ก็บ่เฮ็ดตามสัญญา ยังบ่ให้ยัง
ทั้งดิน ทั้งนํ้ายังบ่ได้ บ้านที่ กฟผ. สร้างให้ก็แคบกว่าบ้านเก่า นํ้ากินก็ต้อง
ซื้อเขา สี่ถังร้อยบาท”⁹²

ในทำนองเดียวกับชาวบ้านปากห้วยแคนและบ้านห้วยไฮ เมื่อทวงถามว่าเมื่อไหร่จะสามารถทำนาได้ปีละ 2 ครั้ง เหมือนดังที่ได้มีการประชาสัมพันธ์ก่อนสร้างเขื่อน เมื่อไหร่จะมีคลองส่งนํ้าไปยังที่นาของชาวบ้าน⁹³

ข้อจำกัดของการได้รับข้อมูลเพียงบางเรื่องและในบางด้านประกอบกับการที่รัฐบาลไม่ทำตามสิ่งที่ได้บอกกล่าวแก่ชาวบ้าน เป็นเหตุผลสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้ชาวบ้านเข้าร่วมในการชุมนุม นอกจากนี้การไม่ทำตามสัญญายังพัฒนาไปสู่ความไม่ไว้วางใจและไม่เชื่อข้อมูลที่ได้รับจากรัฐ ซึ่งสถานการณ์เหล่านี้กระตุ้นให้เกิดการชุมนุมเรียกร้องครั้งแล้วครั้งเล่า

ขณะเดียวกันได้เกิดขบวนการกว้านซื้อที่ดินก่อนสร้างเขื่อนโดยการกว้านซื้อที่ดินเป็นปรากฏการณ์ที่พบได้ในพื้นที่ซึ่งมีโครงการพัฒนา ไม่ว่าจะเป็นถนน เขื่อนหรืออ่างเก็บนํ้า การพัฒนาโครงสร้างพื้นฐานเหล่านี้มักมีการเวนคืนที่ดินและจ่ายค่าชดเชยแก่เจ้าของที่ ขบวนการนี้มักมีนายทุนหรือผู้มีอำนาจในท้องถิ่น ทั้งผู้นำชุมชน เจ้าหน้าที่ของรัฐที่เกี่ยวข้อง หรือในบางกรณีทั้งสองกลุ่มร่วมมือกัน คนเหล่านี้มีข้อได้เปรียบในแง่เงินทุน และการเข้าถึงข้อมูลข่าวสารของรัฐที่บ่งชี้ว่าโครงการพัฒนาจะส่งผลกระทบต่อบริเวณใดบ้าง พื้นที่ใดที่จะมีการจ่ายค่าชดเชยในอัตราเท่าไร ข้อมูลเหล่านี้เอื้อให้สามารถซื้อที่ดินจากชาวบ้านเพื่อเก็งกำไร

เขื่อนปากมูลก็ไม่ได้เป็นข้อยกเว้น ขบวนการกว้านซื้อที่ดินปรากฏตัวในหมู่บ้านในพื้นที่และในหมู่บ้านใกล้เคียง โดยเฉพาะอย่างยิ่งที่บ้านหัวเหว ซึ่งเป็นที่ตั้งเขื่อนปากมูล และมีพื้นที่ได้รับ

⁹² แม่เพลิน แสนสุข อายุ 64 ปี อ่างใน พัทธินทร์ ลากันันท์ เบญจวรรณนารเสงฐ์ และมานะ นาดำ. (2546). “มือบปากมูล: ขบวนการโต้ตอบปัญหาของคนจน” ใน ชลธิชา สัตยารักษ์ (บก.) *พลวัตรสิทธิชุมชน: กระบวนทัศน์ของมานุษยวิทยา* ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน)

⁹³ สรุปรจากการประชุมตัวแทนชาวบ้านปากห้วยแคน (16 คน) วันที่ 4 เมษายน 2544 และตัวแทนชาวบ้านห้วยไฮ (12 คน) วันที่ 3 เมษายน 2544 อ่างใน พัทธินทร์ ลากันันท์ เบญจวรรณนารเสงฐ์ และมานะ นาดำ. 2546. “มือบปากมูล: ขบวนการโต้ตอบปัญหาของคนจน” ใน ชลธิชา สัตยารักษ์ (บก.) *พลวัตรสิทธิชุมชน: กระบวนทัศน์ของมานุษยวิทยา* ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน)

ผลกระทบซึ่งอยู่ในเกณฑ์ได้รับค่าชดเชยเป็นบริเวณกว้าง โดยผู้ที่มาติดต่อขอซื้อที่ดินมีทั้งผู้นำชุมชน⁹⁴ เจ้าหน้าที่ของรัฐในท้องถิ่น ซึ่งมาจากหน่วยงานด้านเกษตร ปกครอง การศึกษา และการไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย (กฟผ.) รวมทั้งนักการเมืองท้องถิ่นท่านหนึ่งซึ่งเป็น “นายทุน” รับซื้อที่ดิน

แม่สุดใจ เรื่องเกตุ⁹⁵ ชาวบ้านหัวเหวเป็นผู้หนึ่งที่ตัดสินใจขายที่ดิน 49 ไร่ ในปี 2530 ก่อนมีการสร้างเขื่อน แม่สุดใจเล่าถึงบรรยากาศการซื้อขายที่ดินในชุมชนช่วงก่อนการสร้างเขื่อนว่า มีผู้มาติดต่อขอซื้อที่ดินเข้าออกหมู่บ้านเป็นประจำ แม้กระทั่งในช่วงกลางคืน แม่สุดใจได้รับการบอกเล่าจากผู้มาติดต่อขอซื้อที่ดินว่าหากขายให้คนการไฟฟ้าฯ จะช่วยให้ลูกชายได้ทำงานที่เขื่อน ครอบครัวแม่สุดใจขายที่ดินแก่เจ้าหน้าที่เกษตรในราคา 500,000 บาท ที่ดินแปลงดังกล่าวได้รับค่าชดเชย 2.8 ล้านบาท พ่ออนันต์ เรื่องเกตุ⁹⁶ ให้ข้อมูลว่าชาวหัวเหวซึ่งขายที่ดินมีไม่น้อยกว่า 30 ราย เฉพาะพี่น้องและญาติของพ่ออนันต์ขายที่ดินบริเวณหัวงานกว่า 100 ไร่ ปรากฏการณ์ลักษณะเดียวกันนี้คือ ขายที่ดินในราคาต่ำกว่าอัตราค่าชดเชยที่ได้รับ (35,000 บาท/ไร่) ซึ่งเป็นปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นกับชาวบ้านปากห้วยแคนและบ้านห้วยไฮเช่นกัน

ชาวบ้านให้เหตุผลว่าการตัดสินใจขายที่ดินก่อนการสร้างเขื่อนเนื่องจากไม่ได้รับข้อมูลที่ชัดเจนเกี่ยวกับการจ่ายค่าชดเชยจากหน่วยงานที่รับผิดชอบ ผู้ให้ข้อมูลคือผู้ที่มาติดต่อขอซื้อที่อัตราค่าชดเชยที่ผู้มาขอซื้อแจ้งแก่ชาวบ้าน คือ 5,000 – 6,000 บาท/ไร่ แต่หากขายให้ผู้มาขอซื้อจะได้ราคา 10,000 – 15,000 บาท/ไร่ ซึ่งสูงกว่าอัตราค่าชดเชยที่ได้รับข้อมูลที่ได้รับ ประกอบกับชาวบ้านบางรายไม่แน่ใจว่าที่ดินของตนอยู่ในบริเวณที่จะได้รับค่าชดเชยหรือไม่ ดังนั้นจึงตัดสินใจขายที่ดินก่อนการสร้างเขื่อน

หลังจากนั้นก็ได้มีการระเบิดแก่ง การทำลายระบบนิเวศน์ และ “ชุมชนคนหาปลา” ลุ่มน้ำมูล ผลทำให้ก้อนหินน้อยใหญ่ที่เรียงตัวสลับกันในลำน้ำมูลทำให้เกิด “แก่ง” หรือ “วัง” ซึ่งเป็นบริเวณน้ำลึกที่อุดมไปด้วยอาหารธรรมชาติ แก่งเหล่านี้เป็นที่อาศัยของปลาในฤดูน้ำลด (มกราคม – เมษายน) ปลาที่อพยพจากน้ำมูลสู่น้ำโขงไม่ทันจะอาศัยอยู่ตามแก่ง ชาวบ้านเรียกว่า “ปลาค้างวัง” ช่วงสี่เดือนแรกของปีซึ่งไม่ใช่ฤดูปลาขึ้น ปลาไม่ชุก ชาวบ้านยังสามารถจับปลาที่ค้างตามวังหรือแก่งในลำน้ำ เมื่อสิ้นฤดูฝน

⁹⁴ ผู้ใหญ่บ้านหมู่บ้านริมฝั่งน้ำมูลแห่งหนึ่ง ซึ่งมีความสัมพันธ์อันดีกับนักการเมืองท้องถิ่น อ่างใน พัทรินทร์ ลากันนท์ เบญจวรรณนารเสจฐ์ และมานะ นาคา. (2546). “มีอบปากมูล: ขบวนการโต้ตอบปัญหาของคนจน” ใน ชลธิชา สัตยารักษ์ (บก.) *พลวัตวิถีชุมชน: กระบวนทัศน์ของมานุษยวิทยา* ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน)

⁹⁵ สุดใจ เรื่องเกตุ. อ่างใน พัทรินทร์ ลากันนท์ เบญจวรรณนารเสจฐ์ และมานะ นาคา. (2546). “มีอบปากมูล: ขบวนการโต้ตอบปัญหาของคนจน” ใน ชลธิชา สัตยารักษ์ (บก.) *พลวัตวิถีชุมชน: กระบวนทัศน์ของมานุษยวิทยา* ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน)

⁹⁶ ผู้ใหญ่บ้านหัวเหว หมู่ 4 อายุ 43 ปี อ่างใน พัทรินทร์ ลากันนท์ เบญจวรรณนารเสจฐ์ และมานะ นาคา. (2546). “มีอบปากมูล: ขบวนการโต้ตอบปัญหาของคนจน” ใน ชลธิชา สัตยารักษ์ (บก.) *พลวัตวิถีชุมชน: กระบวนทัศน์ของมานุษยวิทยา* ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน)

ปลาจะออกจากวังพร้อมๆ กับปลาจากแม่น้ำโขงว่ายสู่น้ำมูลตอนบนเพื่อวางไข่ วัฏจักรของระบบนิเวศน์ที่มีแก่งทำให้ลำน้ำมูลมีปลาเวียนว่ายตลอดปี และนั่นหมายถึงชาวบ้านสามารถหาปลาได้ตลอดปี การระเบิดแก่งจึงเป็นการทำลายวัฏจักรของระบบนิเวศน์ลุ่มน้ำ

สำหรับชาวลุ่มน้ำมูล แก่งนอกจากจะเป็นที่จับปลาหาเลี้ยงชีพแล้ว ยังเป็นเสมือนบ้านหลังที่สองในฤดูน้ำลดเมื่อแก่งหินโผล่พ้นน้ำชาวบ้านจะสร้าง “ตูป” (กระท่อม) ที่แก่งเพื่อเป็นที่พักขณะหาปลาในเวลากลางคืน บางคนใช้ชีวิตที่ตูปกลางน้ำตลอดช่วงฤดูแล้ง พอถึงฤดูน้ำหลาก น้ำจะท่วมแก่ง ตูปจะย้ายมาอยู่ริมฝั่ง และเมื่อถึงฤดูฝนปีถัดไปจะย้ายตูปลงไปอยู่ที่แก่งอีก ชาวบ้านที่อาศัยอยู่ตูปกลางน้ำมาจากหลายหมู่บ้านตลอดลำน้ำมูล ไม่เฉพาะหมู่บ้านที่อยู่ริมน้ำเท่านั้น พ่อศักดิ์ โพธิ์ชัย⁹⁷ “พรานปลา” แห่งลุ่มน้ำมูลเล่าว่า ผู้ที่มาหาปลาบริเวณแก่งหัวเห่วมีทั้งมาจากแก่งสะพือ อำเภอเมือง และหมู่บ้านต่างๆ ในอำเภอพิบูลมังสาหาร และอำเภอโขงเจียม พอตกเย็นจะทำอาหารกินร่วมกัน พูดคุยกันสอบถามเรื่องการหาปลา หากวันใดใครหาปลาได้เยอะก็จะเป็นที่รู้จักกัน หลายๆ ครัวเรือนจากหมู่บ้านต่างๆ ที่หาปลาไปมาหาสู่และช่วยเหลือเกื้อกูลกันเสมือนเป็นญาติ และเมื่อหมู่บ้านใดมีงานก็จะบอกกล่าวให้ผู้ที่ร่วมหาปลาจากหมู่บ้านอื่นไปร่วม พ่อศักดิ์กล่าวถึงความสัมพันธ์ของชาวบ้านที่หาปลาตามแก่งต่างๆ ในลำน้ำมูลว่า หลังจากการระเบิดแก่ง “ชุมชนคนหาปลา” ก็ได้ล่มสลายไป

ในอดีต ก่อนการสร้างเขื่อนชาวมุสลิมมีงานบุญประเพณีในช่วงสงกรานต์ที่ปฏิบัติสืบทอดกันมาตั้งแต่บรรพบุรุษ คือ “บุญเนา” ซึ่งจัดที่แก่งกลางลำน้ำมูล ชาวบ้านจากหลายๆ หมู่บ้านที่หาปลาตามแก่งหินในลำน้ำจะมารวมกัน นำข้าวปลาอาหารมาเลี้ยงพระและรับประทานร่วมกัน หลังจากการทำบุญมีการสงฆ์และเล่นน้ำกันอย่างสนุกสนาน ชาวบ้านเชื่อว่าการทำบุญเนานำมาซึ่งความเป็นสิริมงคล นั้นหมายถึง ความอุดมสมบูรณ์ของข้าวปลาอาหารและความสนุกสนานรื่นเริง นอกจากนี้ยังเป็นการสร้างความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนต่างๆ ตลอดลำน้ำให้รู้จักมักคุ้นกัน หลังสร้างเขื่อนแก่งหินบริเวณเหนือเขื่อนอุบลรัตน์ท่วมจนมิด ไม่สามารถใช้เป็นที่ประกอบบุญประเพณีตามที่เคยปฏิบัติกันมา ในบางชุมชนต้องยุติการทำบุญประเพณีนี้ไป บางชุมชน เช่น ครัวบ้านปากห้วยแคนยังคงทำบุญเนา แต่ไม่ได้จัดทุกปีอย่างที่เคยเป็นมาในอดีต และการทำบุญก็จัดที่วัดแทนแก่งในลำน้ำมูล ชาวปากห้วยแคนให้ข้อมูลว่า การทำบุญเนาในปัจจุบันมีผู้ร่วมงานน้อยกว่าในอดีต และส่วนใหญ่เป็นคนในหมู่บ้านเท่านั้น การเปลี่ยนแปลงของบุญประเพณีทำให้ความสัมพันธ์ที่มีกับหมู่บ้านอื่นเสื่อมคลายไปด้วย⁹⁸

⁹⁷ ชาวบ้านหัวเห่ว หมู่ 4 อายุ 71 ปี อ่างใน พัทธินทร์ ลาภนันท์ เบญจวรรณารเสจฐ์ และมานะ นาคำ. (2546). “มีอบปากมูล: ขบวนการโต้ตอบปัญหาของคนจน” ใน ชลธิชา สัตยาร์คมนา (บก.) *พลวัตวิถีชุมชน: กระบวนทัศน์ของมานุษยวิทยา* ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน)

⁹⁸ สรุปรายจากการจัดประชุมตัวแทนชาวบ้านปากห้วยแคน (16 คน) วันที่ 4 เมษายน 2544 อ่างใน พัทธินทร์ ลาภนันท์ เบญจวรรณารเสจฐ์ และมานะ นาคำ. (2546). “มีอบปากมูล: ขบวนการโต้ตอบปัญหาของคนจน” ใน ชลธิชา สัตยาร์คมนา (บก.) *พลวัตวิถีชุมชน: กระบวนทัศน์ของมานุษยวิทยา* ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน)

สิทธิชุมชนในการเคลื่อนไหวเพื่อการจัดการทรัพยากรที่ดิน ป่า และน้ำที่ยั่งยืน: กรณีศึกษาขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมแนวใหม่ในภาคตะวันออกเฉียงเหนือในช่วง 2531-2553

เขื่อนปากมูลได้ก่อให้เกิดผลกระทบและการปรับตัวของชาวชุมชนลุ่มน้ำมูลเกี่ยวกับเรื่องนี้ ศรีศักดิ์ วลลโถม ได้กล่าวถึงชีวิตวัฒนธรรมของคนกลุ่มหนึ่งบนพื้นแผ่นดินใหญ่ของประเทศในแถบ เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ซึ่งไม่ใช่ชาวนา ไม่ใช่ชาวสวน และไม่ใช่ชาวไร่ แต่ดำรงชีวิตอยู่ด้วยการหาปลาใน ลำน้ำและทะเลสาบน้ำจืด ในฐานะ “พรานปลา”⁹⁹ กลุ่มคนเหล่านี้มีความรอบรู้ในสภาพแวดล้อมของลำ น้ำ ซึ่งเป็นที่อาศัยของปลาการไหลและความเชื่อวกรากของกระแสที่สัมพันธ์กับฤดูกาลและธรรมชาติ ของปลา โดยเฉพาะการว่ายน้ำของปลาหลายชนิดจากที่แห่งหนึ่งไปยังอีกแห่งหนึ่ง (เช่น จากแม่น้ำโขงไป ยังแม่น้ำมูล) เพื่อวางไข่ เครื่องมือชนิดต่างๆ ที่ใช้ในการหาปลา รวมทั้งการเลือกใช้เครื่องมือให้เหมาะสม กับฤดูกาล ลักษณะภูมิประเทศ และขนาดของปลาที่ต้องการ

โดยในกรณีชาวชุมชนลุ่มน้ำมูล มีการศึกษาจำนวนไม่น้อยที่สะท้อนถึงภูมิปัญญาและ ทักษะของชาวบ้านในเรื่องที่กล่าวแล้ว¹⁰⁰

ในอดีตวิถีชีวิตชาวลุ่มน้ำมูลผูกพันกับการหาปลา และเป็นหลักประกันความมั่นคงในชีวิต ทั้งในแง่อาหารและแหล่งรายได้ของครอบครัว ชาวชุมชนลุ่มน้ำมูลหาปลาแลกร้า หรือขายปลาเพื่อนำ เงินมาซื้อข้าว นอกจากนี้ ค่าใช้จ่ายต่างๆ ในครัวเรือนก็มาจากการขายปลา รวมไปถึงค่าเล่าเรียนของลูกๆ “พรานปลา” ลุ่มน้ำมูลหลายคนสามารถส่งลูกเรียนจนจบระดับปริญญาตรีโดยอาศัยรายได้จากการขาย ปลา¹⁰¹ หลังการสร้างเขื่อนวิถีชีวิต “พรานปลา” ลุ่มน้ำมูลเปลี่ยนไปอย่างไม่เห็นทางที่จะฟื้นกลับคืนมาได้ เมื่อสภาพนิเวศลุ่มน้ำมูลเปลี่ยนไป แก่งหินธรรมชาติถูกทำลาย เขื่อนปากมูลขวางกั้นทางเดินของปลา จากแม่น้ำโขงสู่ลำน้ำมูลปลาในน้ำมูลลดลง วิถีชีวิต “พรานปลา” ลุ่มน้ำมูลจำนวนไม่น้อยจบลง ผู้ที่ยังคง หาปลาขายไม่ถึงครึ่งหนึ่งของครัวเรือน ครัวเรือนเหล่านี้แม้จะหาปลาเป็นประจำแต่มีรายได้จากการ ขายปลาเพียงบางวันเท่านั้น บางวันอาจจะไม่ได้ปลาเลย หรือบางวันได้น้อยเพียงแค่นี้เป็นอาหารของ สมาชิกในครอบครัว

⁹⁹ บุชิตา สังข์แก้ว. (2540). *วัฒนธรรมปลา และจุดจบตำนานพรานปลาแม่น้ำมูล*. กรุงเทพฯ : คณะกรรมการ เผยแพร่และส่งเสริมงานพัฒนา น. 31-32

¹⁰⁰ โปรตดู บุชิตา สังข์แก้ว. (2540). *วัฒนธรรมปลา และจุดจบตำนานพรานปลาลุ่มน้ำมูล*; กนกวรรณ พันธเกษม. (2543). *ความหลากหลายทางนิเวศวิทยาบริเวณเขื่อนปากมูลในมิติทางสังคมและวัฒนธรรม* อุบลราชธานี: คณะศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัยอุบลราชธานี. Chayan Vaddhaniputi. “Social Aspects of Pak Mun Dam” in *WCD Case Studies: Pak Muh Dam* (Draft Report for Discussion at the Stakeholder Meeting on 23 February 2000). และ Sansanee Choowaew 1999. *Social Aspects of Fisheries: Mekong River Basin/Pak Mun Dam Case Study*. Bangkok : Mahidol University.

¹⁰¹ ตัวอย่างเช่น พ่อบุญ สนั่นชัย ชาวบ้านหัวเหว หมู่ 11 อายุ 62 ปี และพ่อโทน เรื่องเกตุ ชาวบ้านหัวเหว หมู่ 4 อายุ 65 ปี อ่างใน พชรินทร์ ลากันนัท เบญจวรรณนารเสจจู้ และมานะ นาดำ “มีอบปากมูล: ขบวนการโต้ตอบปัญหา ของคนจน” ใน ชลธิชา สัตยาวัฒนา (บก.) *พลวัตวิถีชุมชน: กระบวนทัศน์ของมานุษยวิทยา* ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน). 2546.

และเมื่อไม่สามารถหาปลาได้อย่างที่เคยเป็นมาในอดีต วิธีชีวิตชาวชุมชนลุ่มน้ำมูลได้รับผลกระทบอย่างหนัก เหล่า “พรานปลา” ต้องดิ้นรนหารายได้สู่ครัวเรือน การเป็นกรรมกรสร้างเขื่อนเป็นทางเลือกหนึ่งภายใต้สถานการณ์วิกฤตของทรัพยากรของชุมชน งานที่ กฟผ. จ้างเป็นงานใช้แรง ทั้งการขุดดิน/หิน ขึ้นเสา สร้างแคมป์ ได้รับค่าจ้างเป็นรายวัน วันละ 150 บาท ส่วนงานอื่น เช่น ขับรถ ยาม ได้รับค่าจ้างเป็นรายเดือน งานลักษณะนี้ต้องการทักษะหรือคุณลักษณะพิเศษ ผู้ที่ถูกจ้างเป็นยามมักเป็นผู้นำชุมชน โดยเฉพาะอย่างยิ่งผู้ใหญ่บ้าน แม่เพลิน ทองสุข ให้ข้อมูลว่าในระหว่างการสร้างเขื่อนมีชาวหัวเห่ที่ทำงานให้กับ กฟผ. 189 คน ชาวบ้านเหล่านี้มีทั้งที่เห็นด้วยและไม่เห็นด้วยกับการสร้างเขื่อน รวมทั้งผู้ที่เคยร่วมชุมนุมคัดค้านเขื่อนด้วย อย่างไรก็ตามหลังจากสร้างเขื่อนสิ้นสุดลง มีชาวบ้านหัวเห่เพียง 3 คน เท่านั้นที่ทำงานให้กับ กฟผ. และทั้งหมดเป็นยาม เมื่องานกรรมกรสร้างเขื่อนหมดไป นั้นหมายถึงชาวชุมชนลุ่มน้ำมูลต้องดิ้นรนหาอาชีพที่สามารถสร้างรายได้แก่ครอบครัวอีกครั้งหนึ่ง

อย่างไรก็ตามผลของการสร้างเขื่อนทำให้การผลิตของครัวเรือนได้แสดงสะท้อนความหลากหลาย แต่มีเพียงกิจกรรมบางประเภทที่เป็นแหล่งรายได้ของครัวเรือน การหาปลาไม่ได้เป็นแหล่งรายได้หลักของครัวเรือนอีกต่อไป ถึงแม้จำนวนครัวเรือนที่ยังคงหาปลาจะมีมากถึงร้อยละ 76.7 เช่นเดียวกับการทำนา การทำเกษตรอื่นๆ และการหาของป่าเป็นการผลิตเพื่อการบริโภคในครอบครัว มีครัวเรือนจำนวนน้อยที่มีรายได้จากการขายข้าวหรือจากกิจกรรมการผลิตด้านการเกษตรอื่นๆ หรือจากของป่า ดังนั้นในปัจจุบันการทำงานรับจ้างกลายเป็นแหล่งรายได้ที่สำคัญของครัวเรือนในชุมชนลุ่มน้ำมูล

แรงงานรับจ้างมีทั้งในและนอกภาคเกษตร ภาคเกษตรมีการจ้างทั้งเป็นรายบุคคลและรายครอบครัว ลักษณะการจ้างงานมีทั้งแบบจ้างรายวันและจ้างเหมาจ่าย แรงงานรับจ้างมีทั้งที่ทำงานในลักษณะเข้าไปเย้นกลับ และแรงงานอพยพซึ่งออกไปทำงานนอกชุมชนในระยะเวลาหนึ่งของปีหรือตลอดปี กรณีการจ้างงานรายครอบครัวมักพบว่าเป็นการจ้างแบบเหมาจ่าย และมักเป็นการอพยพแรงงาน เช่น การเลี้ยงกุ้งที่จังหวัดสุราษฎร์ธานี การเกี่ยวข้าวในพื้นที่ซึ่งห่างไกลจากหมู่บ้าน การจ้างงานนอกภาคเกษตรส่วนใหญ่มักเป็นการอพยพแรงงาน ซึ่งมีทั้งการอพยพในลักษณะการไปทำงานเป็นช่วงๆ และกลับสู่ชุมชนในฤดูการผลิต เช่น การทำขนมไหว้พระจันทร์ การก่อสร้าง การเชื่อมโลหะ ส่วนผู้ที่ได้งานประจำ เช่น ข้าราชการ ลูกจ้างบริษัทเอกชนหรือโรงงาน รวมทั้งการไปทำงานต่างประเทศมักเป็นกลุ่มที่อพยพตลอดทั้งปี แรงงานเหล่านี้เป็นผู้มีทักษะและคุณสมบัติตามที่ผู้ว่าจ้างต้องการ และเมื่อพิจารณาการจ้างงานทั้งในและนอกภาคเกษตรพบว่า การรับจ้างแรงงานทั้งปีมีมากกว่าการรับจ้างชั่วคราว นั้นหมายถึงการอพยพออกจากชุมชนเป็นเวลานานตลอดปีมีมากกว่ากลุ่มที่อพยพแรงงานชั่วคราว

การอพยพแรงงานเป็นปรากฏการณ์ที่พบได้ทั่วไปในอีสาน สาเหตุการอพยพของแต่ละพื้นที่แตกต่างกันออกไป บางชุมชนประสบภัยแล้ง บางชุมชนประสบปัญหาน้ำท่วม ในกรณีชุมชนลุ่มน้ำมูลการเปลี่ยนแปลงระบบนิเวศน์ลุ่มน้ำหลังสร้างเขื่อน ซึ่งส่งผลให้เกิดวิกฤตในการทำมาหากิน ชาวบ้านไม่สามารถหาปลาได้เช่นที่เคยเป็นมาในอดีต เป็นสาเหตุสำคัญของการอพยพแรงงาน การอพยพแรงงาน

ทำให้เกิดการโยกย้ายที่อยู่อาศัยที่มากขึ้นอยู่กับความสัมพันธ์ทางสังคม จากชาวบ้านที่อยู่ร่วมกันอย่างพี่น้อง ไปหาปลาหาของป่าด้วยกัน มีการช่วยเหลือเกื้อกูลและแบ่งปันกันระหว่างครัวเรือนที่อาศัยอยู่ใกล้กัน ซึ่งส่วนใหญ่มักจะเป็นเครือญาติ การสร้างเขื่อนทำให้ครัวเรือนที่ได้รับผลกระทบจากการก่อสร้างและน้ำท่วมบ้านเรือน ต้องอพยพไปหาที่อยู่อาศัยใหม่ ครัวเรือนที่เคยอยู่ใกล้กัน รู้จักมักคุ้น หรือเป็นเครือญาติกัน ต้องย้ายไปอาศัยที่อื่นแล้วแต่จะหาได้ ชาวบ้านบางรายอยู่บ้านที่ กฟผ. สร้างให้บางรายได้อาศัยอยู่ตามที่นา บางรายซื้อที่ดินแปลงใหม่ และบางรายเข้าไปอาศัยในพื้นที่สาธารณะของชุมชน ในแต่ละหมู่บ้าน ครัวเรือนที่อาศัยอยู่ที่เคยมีมานาน้อยแตกต่างกันตามผลกระทบที่ได้รับ

ในพื้นที่สร้างเขื่อนปากมูลบ้านหัวเห่วมีครัวเรือนเพียง 7 หลังคา และบ้านห้วยไฮ 4 หลังคา ที่อาศัยอยู่พื้นที่เดิม ส่วนบ้านปากห้วยแคน ครัวเรือนประมาณครึ่งหนึ่งย้ายบ้านเรือนไปอยู่ที่อื่น แต่มีบางครัวเรือนที่ย้ายกลับมาอาศัยอยู่พื้นที่เดิมเมื่อเห็นว่่าน้ำไม่ท่วม¹⁰² หมู่บ้านซึ่งเดิมมีการตั้งบ้านอยู่ในบริเวณใกล้ชิดกันไปมาหาสู่กันสะดวก หลังสร้างเขื่อนบ้านเรือนกระจัดกระจายออกไป บางครัวเรือนอาศัยในพื้นที่ห่างไกล ทำให้การไปมาหาสู่และการติดต่อสัมพันธ์กับญาติและเพื่อนบ้านห่างเหินไปด้วย ชุมชนประสบปัญหาหลักขมโหมมากขึ้น และเมื่อมีปัญหาไม่สามารถช่วยเหลือกันเพราะบ้านเรือนอยู่ห่างกัน ครัวเรือนที่อพยพออกไปอยู่ที่นาหรือพื้นที่สาธารณะที่ห่างไกลมีส่วนร่วมในกิจกรรมของชุมชนหรือกิจกรรมของครัวเรือนอื่นน้อยลง ครอบครัวพ่อแม่และครอบครัวลูกซึ่งเดิมเคยอาศัยอยู่ใกล้กัน เมื่อต้องอยู่ห่างกันตามแต่ใครจะหาที่ดินบริเวณใดได้ทำให้การช่วยเหลือเกื้อกูล การแบ่งปันอาหารการกินเป็นไปด้วยความลำบากขึ้น

การโยกย้ายที่อยู่อาศัยส่งผลกระทบต่อความสัมพันธ์ทางสังคมในชุมชนอีกลักษณะหนึ่งคือ กรณีบ้านปากห้วยแคน ผู้ที่ได้รับผลกระทบจำนวน 10 หลังคาเรือนย้ายไปอยู่ที่สาธารณะของชุมชน ครัวเรือนเหล่านี้มีทั้งที่ได้รับค่าชดเชยและไม่ได้รับค่าชดเชย เนื่องจากไม่อยู่ภายใต้เงื่อนไขการจ่ายค่าชดเชย (บ้านเรือนที่ตั้งอยู่ต่ำกว่าระดับ 108.5 ระดับน้ำทะเลปานกลาง) แต่เนื่องจากหมู่บ้านถูกน้ำล้อมรอบหลังสร้างเขื่อน ชาวบ้านประสบปัญหาในการทำมาหากินและการสัญจรไปมา ประกอบกับความรู้สึกไม่ปลอดภัย โดยเฉพาะอย่างยิ่งความกังวลว่าลูกหลานที่ยังเด็กจะตกน้ำได้รับอันตราย ดังนั้นจึงอพยพออกไปตั้งบ้านเรือนอยู่ในที่สาธารณะ ชาวบ้านในชุมชนเกรงว่าครัวเรือนเหล่านี้จะใช้ที่สาธารณะของหมู่บ้านเป็นที่อาศัยและทำมาหากินอย่างถาวร จึงเกิดความรู้สึกไม่พอใจและเห็นว่ากลุ่มคนเหล่านี้เห็นแก่ประโยชน์ส่วนตัวตนมากกว่าส่วนรวม ในขณะที่ผู้ซึ่งออกไปอาศัยในพื้นที่สาธารณะให้เหตุผลที่

¹⁰² จำนวนครัวเรือนบ้านหัวเห่ว หมู่ 4 มีจำนวน 200 หลังคา หมู่ 11 มี 96 หลังคา (ข้อมูลปี 2544 จาก อบต. โขงเจียม) ก่อนการสร้างเขื่อน ทั้งสองหมู่บ้านเป็นบ้านเดียวกัน การโยกย้ายที่อยู่อาศัยอันเป็นผลจากการสร้างเขื่อนทำให้ชาวหัวเห่วส่วนหนึ่งไปตั้งบ้านเรือนในพื้นที่สาธารณะของชุมชน และต่อมา (2539) แยกเป็นหมู่ 11 สำหรับจำนวนครัวเรือนของบ้านห้วยไฮ และปากห้วยแคนมี 113 และ 128 ตามลำดับ อ้างใน พัชรินทร์ ลาภานันท์ เภยจวรรณารเสจจร์ และมานะ นาคา “มีอบปากมูล: ขบวนการโต้ตอบปัญหาของคณจน” ใน ชลธิชา สัตยวาคมน (บก.) *พลวัตวิถีชุมชน: กระบวนทัศน์ของมานุษยวิทยา* ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร (องค์การมหาชน). 2546.

แตกต่างกันไป บางรายเป็นเพราะไม่มีที่ดินแปลงอื่นนอกจากบ้านที่อยู่ในชุมชน บางรายแม้จะมีที่นาแต่อยู่ไกลมากไม่สามารถออกไปอยู่อย่างโดดเดี่ยวได้ ความรู้สึกไม่พอใจที่ต่างฝ่ายมีต่อกันส่งผลกระทบต่อความสัมพันธ์ทางสังคมชุมชน

อย่างไรก็ตามในส่วนของการคิดเห็นต่อเงื่อนไข การก่อให้เกิด “การแยกข้าว” ในชุมชนเกี่ยวกับเรื่องนี้ได้มีความแตกต่างของการคิดเห็นที่ชาวบ้านมีต่อเงื่อนไขการแบ่งได้เป็น 3 กลุ่ม คือ *กลุ่มไม่เห็นด้วย/คัดค้านเงื่อนไข* กลุ่มนี้เห็นว่าการสร้างเงื่อนไขส่งผลกระทบต่อระบบนิเวศน์และวิถีชีวิตของชาวชุมชนลุ่มน้ำมูล โดยเฉพาะอย่างยิ่งการหาปลา ซึ่งเป็นหลักประกันความมั่นคงในชีวิต กลุ่มนี้มีบทบาทอย่างสำคัญในขบวนการเคลื่อนไหวคัดค้านการสร้างเขื่อน และการชุมนุมเรียกร้องให้รัฐและผู้เกี่ยวข้องคำนึงถึงผลกระทบต่อชุมชนและแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้น กลุ่มนี้เป็นส่วนหนึ่งของสมาชิกคนจนและมีแนวร่วมที่สำคัญคือ องค์กรเอกชน (NGO) และนักศึกษา *กลุ่มสนับสนุนเงื่อนไข* เห็นว่าการสร้างเขื่อนแม้จะทำให้หาปลาได้น้อยลง แต่ก็นำ “ความเจริญ” หลายอย่างมาสู่ชุมชน ค่าชดเชยที่ได้รับทำให้สามารถซื้อหาเครื่องอำนวยความสะดวกในการดำเนินชีวิตทั้งมอเตอร์ไซค์ รถยนต์ และของใช้ในบ้าน รวมทั้งเป็นทุนการศึกษาแก่ลูกหลาน คนกลุ่มนี้เห็นว่าในอนาคตชุมชนจะยังมีความเจริญและสะดวกสบายยิ่งขึ้น กลุ่มนี้มีผู้นำชุมชนและอดีตผู้นำ โดยเฉพาะอย่างยิ่งกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน เป็นแกนนำโดยทำงานร่วมกับเจ้าหน้าที่รัฐในระดับท้องถิ่น *กลุ่มปรับตัวตามสถานการณ์* กลุ่มนี้เห็นด้วยกับการชุมนุมซึ่งทำให้รัฐสนใจผลกระทบจากการสร้างเขื่อนต่อการทำมาหากินของชาวบ้าน และทำให้รัฐยอมจ่ายค่าชดเชยแก่ผู้ได้รับผลกระทบ ในขณะเดียวกันก็ยอมรับว่าการสร้างเขื่อนทำให้ชุมชนเจริญขึ้น ถนนหนทางดีขึ้น ความสะดวกสบายมีมากขึ้น แต่ก็ทำให้การทำมาหากินยากลำบากขึ้นเพราะหาปลาไม่ได้เช่นในอดีต กลุ่มนี้มักจะอธิบายตัวเองว่า “วางตัวเป็นกลาง” ไม่ทะเลาะกับใครไม่ว่าฝ่ายสนับสนุนหรือคัดค้านเงื่อนไข มีข้อสังเกตว่าครัวเรือนในกลุ่มนี้มักมีสมาชิกที่เคยเข้าร่วมการชุมนุม โดยเฉพาะอย่างยิ่งระหว่าง พ.ศ. 2538 – 2542 ซึ่งเรียกร้องค่าชดเชยการสูญเสียอาชีพประมง

อย่างไรก็ตามชาวบ้านต่างรับรู้ถึงความสัมพันธ์ทางสังคมที่เปลี่ยนแปลงไป ความห่างเหินระหว่างผู้มีความคิดเห็นต่อเงื่อนไขที่ต่างกัน และผู้ที่เข้าร่วมและไม่เข้าร่วมการชุมนุม แม้คนในชุมนุมจะยังคงทำบุญประเพณีร่วมกัน แต่จะไม่คุยเรื่องเงื่อนไข เพราะเป็นเรื่องที่ “กินใจกัน” บางคนที่มีความเห็นต่อเงื่อนไขแตกต่างกัน ถึงกับไม่พูดคุยกันหรือไม่ร่วมวงสนทนาหรือดื่มด้วยกัน ผลทำให้ความสัมพันธ์ทางสังคมมีการเปลี่ยนแปลงไป ประเด็นที่เป็นผลมาจากสร้างเขื่อนและผลของการสร้างเขื่อนดังกล่าวทำให้ชุมชน/ชุมชนท้องถิ่นมารวมตัวในรูปของขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมของไทย

สำหรับเงื่อนไขอีก 2 เงื่อนไขได้แก่ เงื่อนไขสมาชิกคนจน เงื่อนไขยางบ้านไค้น และเงื่อนไขชยะบุรี ซึ่งสภาพโดยรวมไม่แตกต่างกัน แต่สภาพปัญหาที่เกิดขึ้นอาจจะมีผลและผลกระทบที่เกิดขึ้นตามมารุนแรงน้อยกว่าเงื่อนไขการแบ่ง

2.5 งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

โนบุทาเกะ คุเซ¹⁰³ ศึกษา “พหุสัมพันธ์ขององค์กรในขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคม : ศึกษากรณีขบวนการคัดค้านการสร้างโรงไฟฟ้าหินกรูดและบ่อนอก” โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อวิเคราะห์เงื่อนไขสำคัญของพหุสัมพันธ์ขององค์กร ที่มีผลต่อการระดมทรัพยากรของกลุ่มชาวบ้านกรูดและบ่อนอกเพื่อคัดค้านโครงการก่อสร้างโรงไฟฟ้าหินกรูด และโรงไฟฟ้าบ่อนอก ตั้งแต่ พ.ศ. 2538 การศึกษา พบว่า การคัดค้านโครงการสร้างโรงไฟฟ้าหินกรูดและบ่อนอกนั้นเกิดขึ้นเนื่องจากการตระหนักถึงผลกระทบต่อชุมชนอันเนื่องมาจากการสร้างโรงไฟฟ้าถ่านหิน ซึ่งนำไปสู่เหตุผลต่างๆในขบวนการคัดค้านโดยผ่านกระบวนการค้นพบความจริงของปัญหาโครงการโรงไฟฟ้าทั้งสองโครงการ เงื่อนไขสำคัญที่ทำให้การต่อสู้มีความเข้มแข็งและประสบความสำเร็จในระดับหนึ่ง คือ ความเชื่อมโยงกัน (linkage) ขององค์กรพันธมิตรในระดับท้องถิ่น ในระดับจังหวัด และในระดับประเทศ องค์กรพันธมิตรมีความสัมพันธ์กันภายในภาคประชาชนอย่างกว้างขวาง ทำให้กลุ่มชาวบ้านกรูดและบ่อนอกสามารถระดมทรัพยากรต่างๆ เพื่อเสริมสร้างอำนาจต่อรองให้แก่ตัวเอง อย่างไรก็ตาม บทบาทขององค์กรพันธมิตรนอกท้องถิ่น มีผลแตกต่างกันต่อการระดมทรัพยากรของท้องถิ่นเอง ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับความเหนียวแน่นของความสัมพันธ์ภายในท้องถิ่นเองเป็นสำคัญ จากการเปรียบเทียบระหว่างความสัมพันธ์ภายในชุมชนบ้านกรูดและชุมชนบ่อนอก พบว่า มีความแตกต่างกันในเรื่องลักษณะของความสัมพันธ์ภายในท้องถิ่น ที่บ่อนอก มีความใกล้ชิดกันระหว่างองค์กร กลุ่ม และเครือข่ายภายในท้องถิ่นมากกว่า ซึ่งทำให้กลุ่มชาวบ้านกรูดสามารถระดมมวลชนได้มากกว่า และเข้าถึงทรัพยากรด้านอำนาจในระดับท้องถิ่นได้มากกว่า ที่บ้านกรูด ความสัมพันธ์ภายในชุมชนมีความแตกแยกกัน ซึ่งทำให้ความสามารถในการระดมมวลชนของกลุ่มชาวบ้านกรูดน้อย อย่างไรก็ตาม กลุ่มชาวบ้านกรูด ได้สร้างความชอบธรรมอย่างมั่นคง โดยการประชาสัมพันธ์เรื่องปัญหาการทุจริตของโครงการ นั่นคือ กลุ่มชาวบ้านกรูดและบ่อนอกมีจุดอ่อนในการระดมทรัพยากรของละด้านกัน ด้านบ้านกรูด มีจุดอ่อนในการระดมทรัพยากรด้านมวลชนและทรัพยากรด้านอำนาจ ด้านบ่อนอก มีจุดอ่อนในการระดมทรัพยากรด้านความชอบธรรม การรวมกันเป็นหนึ่งเดียวระหว่างสองกลุ่ม จึงเป็นวิธีการช่วยเสริมทรัพยากรซึ่งกันและกัน เพื่อแก้ไขจุดอ่อนของแต่ละกลุ่ม

ภณชิต จิตต์หมวด¹⁰⁴ ศึกษา “ขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมของชาวไทยมุสลิม : ศึกษากรณีองค์กรต่อต้านสงครามในอัฟกานิสถาน 2544-2545” โดยมีวัตถุประสงค์ 1) เพื่อศึกษาองค์ประกอบของการเคลื่อนไหวทางสังคมของชาวไทยมุสลิมในกรณีต่อต้านสงครามในอัฟกานิสถาน 2) เพื่อศึกษาอัตลักษณ์ของชาวไทยมุสลิมที่เกิดจากการร่วมกันเคลื่อนไหวทางสังคม และ 3) เพื่อศึกษาความร่วมมือกัน

¹⁰³ โนบุทาเกะ คุเซ. (2545). *พหุสัมพันธ์ขององค์กรในขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคม : ศึกษากรณีขบวนการคัดค้านการสร้างโรงไฟฟ้าหินกรูดและบ่อนอก*. วิทยานิพนธ์รัฐศาสตรมหาบัณฑิต. คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹⁰⁴ ภณชิต จิตต์หมวด. (2546). *ขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมของชาวไทยมุสลิม : ศึกษากรณีองค์กรต่อต้านสงครามในอัฟกานิสถาน 2544-2545*. วิทยานิพนธ์รัฐศาสตรมหาบัณฑิต. คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ระหว่างองค์กรชาวไทยมุสลิมในการดำเนินการเคลื่อนไหวทางสังคม โดยใช้ทฤษฎีการระดมทรัพยากร และแนวคิดเรื่องอัตลักษณ์ เป็นกรอบในการศึกษา ผลการศึกษาพบว่า เป้าหมายสูงสุดของขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมครั้งนี้คือ สันติภาพ โดยการเรียกร้องให้ยุติสงครามโดยเร็ว ส่วนกิจกรรมที่หลากหลายในการขับเคลื่อน ตั้งอยู่บนแนวทางของสันติวิธีตามวัฒนธรรมของอิสลามเป็นสำคัญ โดยองค์กรการเคลื่อนไหวทางสังคม ต่างมีส่วนนำเอาคำสอนของอิสลามมาสู่การปฏิบัติทั้งในส่วนที่เป็นเป้าหมาย รูปแบบและสาระของขบวนการ ซึ่งทั้งหมดนี้สะท้อนให้เห็นถึงอัตลักษณ์ร่วมของชาวไทยมุสลิม จากการศึกษาการดำเนินงานขององค์กรการเคลื่อนไหว มีส่วนสำคัญในการระดมทรัพยากรในการเคลื่อนไหวทางสังคมที่แตกต่างกันไปตามศักยภาพและลักษณะของแต่ละองค์กรนั้นๆ ซึ่งทำให้เห็นถึงความร่วมมือกันอย่างหลวมๆ ระหว่างองค์กรของกลุ่มชาวไทยมุสลิมในบริบทสังคมไทย

วิภาดา เอี่ยมคง¹⁰⁵ ศึกษา “ผลสะท้อนของขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมของผู้ที่มีความหลากหลายทางเพศในสังคมไทย” โดยมีวัตถุประสงค์ในการศึกษาว่า การต่อสู้เคลื่อนไหวของขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมของผู้ที่มีความหลากหลายทางเพศในสังคม ได้ก่อให้เกิดผลสะท้อนต่อกระบวนการทางนโยบายสาธารณะ และมติการยอมรับทางสังคมต่อผู้ที่มีความหลากหลายทางเพศอย่างไรบ้าง โดยศึกษาผ่านกลุ่มและองค์กรของผู้ที่มีความหลากหลายทางเพศ 4 กลุ่ม ได้แก่ สมาคมฟ้าสีรุ้งแห่งประเทศไทย กลุ่มเกย์การเมืองไทย กลุ่มอัญจารี สมาคมสตรีข้ามเพศแห่งประเทศไทย ผลจากการศึกษาพบว่า การต่อสู้เคลื่อนไหวของขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมของผู้ที่มีความหลากหลายทางเพศในสังคมไทย ได้ก่อให้เกิดผลสะท้อนต่อทั้งกระบวนการทางนโยบายสาธารณะ และมติการยอมรับทางสังคมต่อผู้ที่มีความหลากหลายทางเพศ กล่าวคือ ประการแรก การต่อสู้เคลื่อนไหวของขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมของผู้ที่มีความหลากหลายทางเพศ ในการเข้าไปมีส่วนร่วมในกระบวนการทางนโยบายสาธารณะ ที่เกี่ยวข้องกับสิทธิของกลุ่มตน แสดงให้เห็นถึงการเพิ่มพื้นที่ทางการเมืองของผู้ที่มีความหลากหลายทางเพศในระบบการเมือง ประการที่สอง ขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมของผู้ที่มีความหลากหลายทางเพศ ก่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางด้านมติการยอมรับทางสังคมเกี่ยวกับเพศวิถี และเพศภาวะเพิ่มมากขึ้นกว่าในอดีต

ณัฐกฤษ อัสนี¹⁰⁶ ศึกษา “ผลกระทบภายนอกเชิงลบกับขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคม : กรณีศึกษา เปรียบเทียบโครงการโรงไฟฟ้าพลังน้ำเขื่อนปากมูลและโครงการโรงไฟฟ้าถ่านหินแม่เมาะ” โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมสำหรับกิจการไฟฟ้าในพื้นที่เกิดผลกระทบภายนอกเชิงลบในประเทศไทยโดยใช้กรณีศึกษาเปรียบเทียบระหว่างโครงการโรงไฟฟ้าพลังงานน้ำเขื่อน

¹⁰⁵ วิภาดา เอี่ยมคง. (2553). *ผลสะท้อนของขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมของผู้ที่มีความหลากหลายทางเพศในสังคมไทย*. วิทยานิพนธ์รัฐศาสตรมหาบัณฑิต. คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

¹⁰⁶ ณัฐกฤษ อัสนี. (2555). *ผลกระทบภายนอกเชิงลบกับขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคม : กรณีศึกษา เปรียบเทียบโครงการโรงไฟฟ้าพลังน้ำเขื่อนปากมูลและโครงการโรงไฟฟ้าถ่านหินแม่เมาะ*. วิทยานิพนธ์รัฐศาสตรมหาบัณฑิต. คณะรัฐศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ปากมูลและ โครงการโรงไฟฟ้าถ่านหินแม่เมาะ ผลการศึกษาพบว่า 2 แม้ว่ากรณีศึกษามีความสัมพันธ์ขัดแย้งระหว่าง 2 ผู้เล่นที่เหมือนกันได้แก่ การไฟฟ้าฝ่ายผลิตแห่งประเทศไทย กับชาวบ้านท้องถิ่นที่ได้รับผลกระทบภายนอกเชิงลบแต่ความสัมพันธ์ขัดแย้งทั้ง 2 กรณีมีต่างตามพื้นที่การผลิตที่เกิดขึ้นกรณีโครงการโรงไฟฟ้าพลังงานน้ำเขื่อนมูลบนที่การผลิตเป็นพื้นที่ของการประมงในแม่น้ำมูล ดังนั้นเขื่อนปากมูลไปขวางเส้นทางการอพยพของปลาในแม่น้ำมูล ทำให้ชาวบ้านสูญเสียอาชีพประมงดังนั้นขบวนการชาวบ้านเรียกร้องให้ประมงระบายน้ำถาวรเพื่อฟื้นคืนอาชีพประมงของตนเองกรณีโรงไฟฟ้าถ่านหินแม่เมาะ พื้นที่การผลิตเป็นพื้นที่เหมืองถ่านหินดังนั้นขบวนการชาวบ้านจึงไม่ต้องการหยุดยั้งการผลิตของโรงไฟฟ้า แต่ต้องการค่าชดเชยเยียวยาและการอพยพย้ายออกจากพื้นที่มลพิษ

กรองกาญจน์ การเนตร.¹⁰⁷ ศึกษา “วาทกรรมของขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคม : ศึกษากรณีขบวนการคัดค้านโครงการท่าเรือ อำเภอนาทวี จังหวัดนครศรีธรรมราช ” โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อทำความเข้าใจขบวนการคัดค้านโครงการท่าเรือในอำเภอนาทวี จังหวัดนครศรีธรรมราช ทั้งในด้านการประกอบสร้างของขบวนการ และวาทกรรมและปฏิบัติการทางวาทกรรมที่ขบวนการใช้ การอธิบายการประกอบสร้างของขบวนการใช้แนวคิดขบวนการทางสังคมนิยมรูปแบบใหม่และทฤษฎีระดมทรัพยากร ส่วนวาทกรรมและปฏิบัติการทางวาทกรรมของขบวนการอาศัยการวิเคราะห์วาทกรรม พบว่า ขบวนการใช้วาทกรรมหลัก 3 เรื่อง ได้แก่ วาทกรรมเกี่ยวกับนิคมอุตสาหกรรม วาทกรรมว่าด้วยผลกระทบทางลบของโครงการและการดำเนินงานทางลบในอดีตของบริษัทเจ้าของโครงการ และวาทกรรมที่เกี่ยวข้องกับการขาดธรรมาภิบาลในการดำเนินงานของโครงการ ในเรื่องนี้ วาทกรรมทะเลร้างถูกสร้างขึ้นเป็นเครื่องมือในการลดความชอบธรรมของรายงานการวิเคราะห์ผลกระทบสิ่งแวดล้อมของโครงการ และต่อมามีการสร้างวาทกรรมอ่าวทองคำ ซึ่งจำเป็นต้องมีการปกป้องความมั่นคงทางอาหารเพื่อช่วงชิงความหมาย ปฏิบัติการทางวาทกรรมของโครงการมีหลายรูปแบบ ได้แก่ การตีความใหม่และผลิตซ้ำความหมายใหม่ๆ เพื่อลดความชอบธรรมของวาทกรรมดั้งเดิม ปฏิบัติการเชิงสัญลักษณ์เพื่อใช้ในการสร้างสำนึกร่วมของสาธารณะ รวมถึงการระดมการสนับสนุนจากขบวนการต่อต้านโรงไฟฟ้าถ่านหินด้วย ผลของปฏิบัติการทางวาทกรรมดังกล่าว ไม่เพียงแต่ส่งผลต่อความสำเร็จของขบวนการในการระดมการสนับสนุนและทรัพยากรมากขึ้นเท่านั้น แต่ยังรวมถึงการยกระดับสถานะของขบวนการในฐานะผู้แต่งในสนามวาทกรรมด้วย

2.6 กรอบแนวคิดการวิจัย

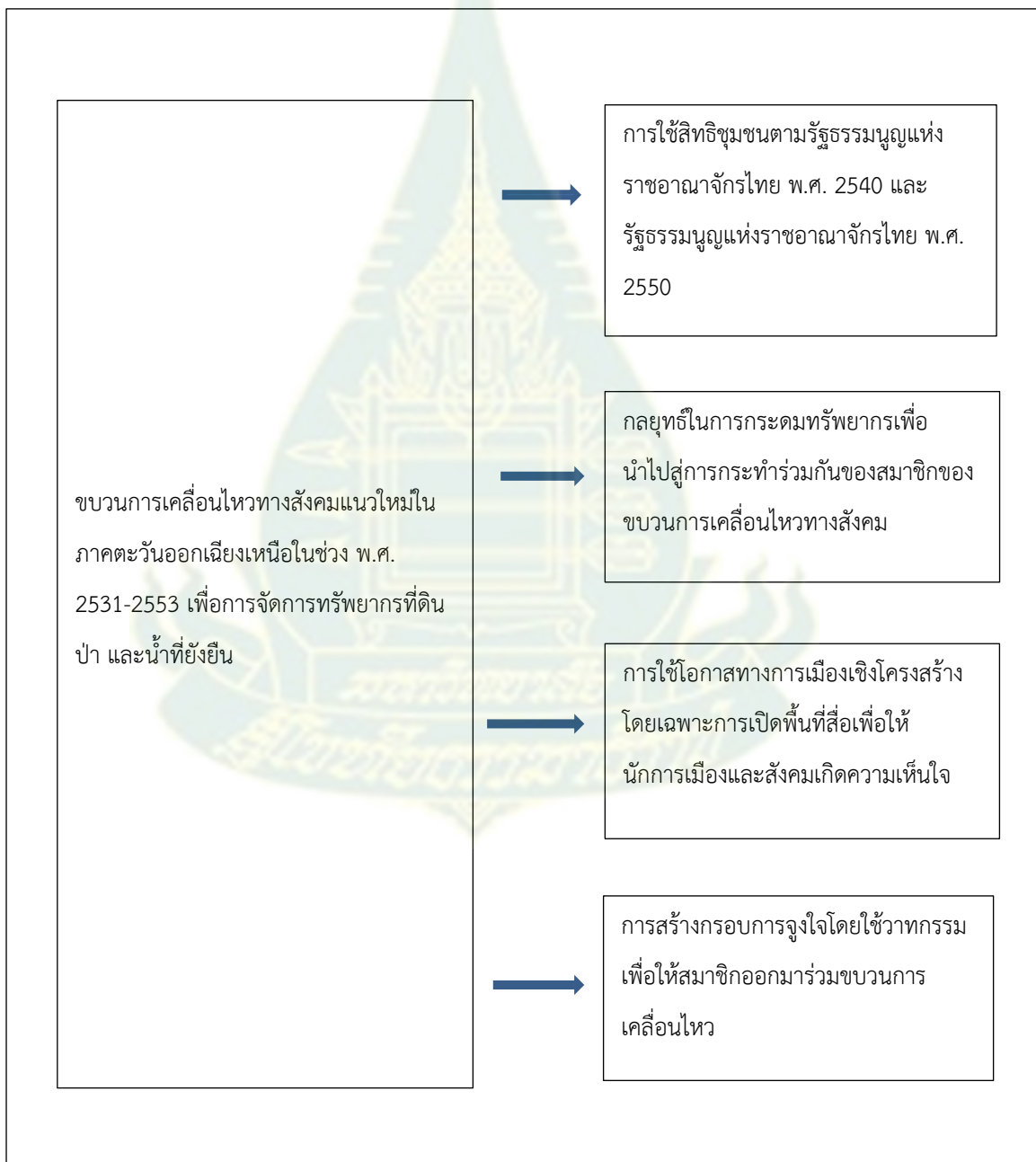
ประชาชนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ได้มีการเคลื่อนไหวในรูปของขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคมนิยมรูปแบบใหม่เพื่อการจัดการทรัพยากรที่ดิน ป่า และน้ำที่ยั่งยืนมากขึ้นตามลำดับนับตั้งแต่ พ.ศ. 2531- พ.ศ. 2553 ส่วนหนึ่งเป็นผลมาจากรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. 2540 และ

¹⁰⁷ กรองกาญจน์ การเนตร. (2557). *วาทกรรมของขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคม : ศึกษากรณีขบวนการคัดค้านโครงการท่าเรือ อำเภอนาทวี จังหวัดนครศรีธรรมราช*. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

รัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. 2550 ที่ได้ให้ความสำคัญกับสิทธิชุมชนในการเข้ามามีส่วนร่วมกับรัฐในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติที่ยั่งยืน

สิทธิชุมชนที่ได้รับการรับรองตามรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. 2540 และรัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พ.ศ. 2550 นั้นได้เอื้อต่อการเคลื่อนไหวของประชาชนเพื่อการเข้ามามีส่วนร่วมในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติที่ยั่งยืน อีกทั้งตัวของขบวนการเคลื่อนไหวเองก็มีกลยุทธ์หลักในการระดมทรัพยากรเพื่อนำไปสู่การกระทำร่วมกันของสมาชิกของขบวนการในการเคลื่อนไหว

ขบวนการเคลื่อนไหวยังใช้โอกาสทางการเมืองเชิงโครงสร้างเพื่อให้นักการเมืองและสังคมเกิดความเห็นใจ ประกอบกับการสร้างกรอบการจูงใจเพื่อให้สมาชิกออกมาร่วมขบวนการโดยมีเป้าหมายเพื่อการจัดการทรัพยากรที่ดิน ป่า และน้ำที่ยั่งยืนบรรลุผลได้

สิทธิชุมชนในการเคลื่อนไหวเพื่อการจัดการทรัพยากรที่ดิน ป่า และน้ำที่ยั่งยืน: กรณีศึกษาขบวนการเคลื่อนไหวกว้างขวางในภาคตะวันออกเฉียงเหนือในช่วง 2531-2553